

FRANÇOIS CHAMOIX, *L'aurige de Delphes* (*Fouilles de Delphes*, vol. IV, *Monuments figurés, sculpture*, fasc. 5, Paris, E. de Boccard, éditeur, 1955, 80 p., 8 fig., XXIII pl.)

Este firesc, chiar dacă ar părea absurd la prima vedere, ca pentru o capodoperă a artei antice, ieșită la lumină de mai multă vreme, să se simtă la un moment dat aceeași imperioasă nevoie a unei ediții cu caracter monografic ca și pentru o piesă inedită: căci în jurul unei opere de artă renăscută la viață se adună în scurtă vreme o asemenea număr de studii, de ipoteze, de teorii diverse și contradictorii, încât adesea, prea adesea chiar, se creează un încurcat labirint bibliografic în care cercetătorul, fie chiar și inițiat, în chip fatal, se pierde. Așa stau lucrurile și cu celebra operă Auriga din Delphi: descoperită în terenul răscolit al sanctuarului, în ziua de 28 aprilie 1896 — „jour faste dans les annales de la grande fouille de Delphes” — împreună cu câteva resturi din grupul căruia îi aparține, ea nu a încetat de atunci să rețină atenția savanților, ba chiar să ocupe primul loc în cercetările unora dintre ei.

Și în cei șalzeeci de ani ai celei de a doua vieți a statuii, activitatea științifică în legătură cu complexele probleme pe care le pune a fost așa de intensă, încât autorul, după ce subliniază excepționala valoare a primei ediții — aceea a lui M. Homolle, *L'Aurige de Delphes* (*Mon. et Mémoires Piot*, 1897, p. 169—208) — se simte obligat să dea o

bibliografie generală, limitată la lucrările principale care au însemnat, într-un chip oarecare, un progres întru mai buna cunoaștere a excepționalei opere de artă. Este interesant de subliniat că această bibliografie „sumară” — din care au fost excluse, bineînțeles, toate tratatele generale de istorie a artei antice — ocupă nu mai puțin de cinci pagini (p. 9—14). În ea se pot distinge clar două etape, corespunzând gusturilor și curentelor a două epoci diferite: pînă în 1914, specialiștii s-au ocupat în special de inscripția dedicatorie; începînd din 1914 însă, orientarea cercetărilor s-a schimbat, fiind îndreptată de preferință către un comentariu tipologic și stilistic al statuii.

Autorul reexaminează metodic această capodoperă a stilului sever, discutînd pe larg și cu multe amănunte descriptive, pentru a demonstra și întări afirmația sa inițială că arheologia modernă, „plus vétilleuse que celle de naguère... veut des descriptions minutieuses et un grand luxe de mesures chiffrées”. Toate problemele pe care această operă statuează le ridică — poziția și forma grupului din care făcea parte, inscripția dedicatorie, tehnica turnării, stilul și școala căreia îi aparține — sînt discutate și rezolvate, bineînțeles, în limitele cunoștințelor noastre lacunare asupra artei antice. Problemele negative, pe care autorul le numește, cu o expresie bine găsită, „les pages sombres”, sînt discutate în apendici foarte utili din acest punct de vedere; în chipul acesta se eliberează definitiv terenul

de ipotezele complicate și arbitrare, dar totuși atrăgătoare și prin aceasta cu atât mai periculoase pentru cei ce nu au posibilitatea verificării directe a observațiilor făcute de alții.

E natural ca studiul lui Fr. Chamoux să înceapă cu examenul atent al tuturor fragmentelor apărute în norocoasa săpătură: statuia însăși, fragmentele de cai, de car și hățuri, un braț de copil, un bloc cu inscripție, făcând parte din soclu. După ce scoate în evidență caracterul omogen al tuturor resturilor, autorul încearcă să reconstituie forma originară a acestui *anáthema*: blocul conservat aparține părții superioare a bazei și purta pe față cea de a doua jumătate a unei epigrame metrice compusă din doi hexametri; așa dar era al doilea bloc al bazei.

Examinând fața superioară a bazei care păstra aproape intacte urmele a trei copite de cal, autorul reușește să stabilească cu siguranță poziția cvadrigii față de spectator și poziția cailor: cvadriga era văzută din față și dedesubt, pe bază, figura inscripția.

Schema reconstitutivă a grupului (fig. 2) este convingătoare și interesantă în același timp: caii mergeau în bustru, și nu simetric, ci în ritm contrar — fapt care nu a fost luat niciodată în considerație de acei ce au studiat grupul statuar, deși această poziție a cailor apare frecvent în pictura de pe vase, în reliefuri și în sculpturi.

Un mic palafrenier (din care s-a păstrat numai un braț delicat) stătea în picioare, lângă calul din dreapta: prezența sa era cerută de proporția bazei. Pe car stătea conducătorul — singur după cum pare cel mai verosimil — având capul împodobit cu o *taenia*; el conducea cvadriga, imediat după victorie.

Prezentarea grafică precisă a puținelor resturi ale carului și harnașamentului (fig. 5), deși nu permit o restaurare a grupului, e totuși utilă și suficientă pentru ca, prin comparație cu monumentele contemporane, să ne formăm o imagine a ceea ce va fi fost.

Și inscripția, supusă unui examen direct, permite autorului să facă observații importante: se știa de mult că primul vers din cele păstrate este săpat deasupra altuia mai vechi martelat cu grijă, totuși nu atât de bine încît să nu permită lectura și clara recunoaștere a formei literelor. Primul vers martelat, vorbea despre Polyzalos, tiranul Gelei; cel scris ulterior pomenea pur și simplu de Polyzalos, fără titlul de tiran al cetății siciliene, ci numai ca dedicant al frumosului *anáthema* pe care îl închina lui Apollo drept mulțumire pentru o victorie obținută în 478 sau mai degrabă în 474 î.e.n., prima formulare fiind: [Μνᾶμα πολὺ ζαλός με Γ]έλας ἀνέ[θ]ε[κε]ν] ἀ[ν]άσσ[ον], [υἱὸς Δεινομένεος τ]ὺν ἄεξ, εὐόνομ' Ἀπολλ[ον].

iar a doua: Νικάσας ἵπποισι πολὺζαλός μ' ἀνέθηκ[εν], κ.τ.λ.

Toate eforturile cercetătorilor de a rezolva greaua problemă a celor două inscripții suprapuse s-au polarizat în jurul puținelor date cunoscute de noi în privința familiei Deinomenizilor și a complicatelor și fluctuantele relații dintre Polyzalos și frații Gelon și Hieron, tiranii Siracuzei. Cele două inscripții s-ar fi succedat așa dar la scurt interval, în timpul vieții lui Polyzalos, între victoria cîștigată la cursa cu carele, în anul 478 sau 474, și moartea sa, în anul 470. Fr. Chamoux observînd însă că între literele versului martelat și cele ale versului suprapus ulterior se observă o sensibilă diferență, afirmă că între cele două ediții ale inscripției votive s-a scurs un interval mai lung decît s-a crezut pînă acum.

Observația e justă, dar tentativa de a justifica acest interval cronologic mai lung îl îndeamnă să facă o ipoteză care, ca toate celelalte emise pînă acum, e atrăgătoare dar nu convingătoare: el afirmă că însuși orașul Gela, eliberîndu-se de tirania Deinomenizilor, într-un moment neprecizat, după 466 î.e.n., ar fi avut grijă să șteargă din inscripția

votivă de pe un mare *donarium* expus la Delphi, amintirea unui regim urât și a unor vremuri în care cetatea nu era liberă. Totuși, oricât de mare era repulsia vechilor cetăți grecești pentru tiranie, ni se pare illogic să admitem că Gela s-ar fi preocupat să facă să dispară la Delphi acel titlu de Γέλαις; în orice caz, ar fi un exemplu fără precedent în istoria inscripțiilor votive din secolul V î.e.n.

Trecând la studiul statuii, autorul examinează cu grijă tehnica de lucru, rezolvînd definitiv una dintre problemele esențiale ale artei grecești: turnarea marilor statui de bronz. Din acest punct de vedere Auriga din Delphi este o capodoperă a tehnicii respective: dimensiunile mari, excelența conservare, faptul de a fi lucrată din mai multe bucăți — ceea ce permite ușoara studiere a interiorului — fac din această statuie un document capital pentru cunoașterea tehnicii turnării în bronz prin metoda numită „à la cire perdue”, inventată, sau cel puțin răspîndită, conform tradiției literare, de către Rhoikos și Theodoros din Samos. Această tehnică ce fusese deja recunoscută de către M. Homolle, era un fapt general admis pînă în 1929, cînd Kluge (autorul lucrării *Die antiken Grossbronzen I—III*, 1927, carte fundamentală pentru studiul marilor bronzuri din epoca elenistică și romană), într-un lung articol asupra statuii ce ne preocupă, a emis o altă ipoteză, conform căreia aceasta ar fi fost lucrată printr-un procedeu cu totul diferit, anume prin turnarea cu ajutorul nisipului după un model de lemn, supraviețuire izolată a unei tehnici mai vechi, abandonată de majoritatea sculptorilor stilului sever. Teoria lui Kluge, autoritate recunoscută în problemele artei statuare în bronz, a fost repede acceptată, reușind să captiveze mare parte din erudiți — Hampe, Lippold, Selmann — și să se impună ca un fapt definitiv demonstrat, cu toate unele protestări izolate (Ch. Picard).

Această concluzie era deosebit de gravă, căci implica în chip necesar alte două: mai întîi era anulată teza totdeauna admisă a omogenității grupului (deoarece pînă și Kluge recunoștea că celelalte fragmente — picioarele și coada calului — erau turnate „à la cire perdue”); apoi, o dată admis că turnarea în bronz derivă dintr-un model în lemn, se impunea studierea bronzurilor arhaice grecești și în special a statuii Auriga, nu ca niște lucrări *modelate* întîi în lut și apoi turnate în tipare făcute după acestea, ci *tăiate* inițial în lemn, ceea ce e cu totul altceva.

Autorul, reluînd această problemă, dărmă în primul rînd teoria lui Kluge, bazată în special pe greșita afirmație că partea inferioară a statuii, începînd de la centură, ar fi fost turnată toată o dată, ca un clopot.

Fr. Chamoux are meritul de a fi demonstrat o dată pentru totdeauna că statuia a fost turnată din șapte bucăți: capul (din două părți), torsul, partea inferioară a corpului cu lungă *xystis*, cele două brațe, cele două picioare. Lipirea defectelor părți a fost realizată așa de perfect, încît era cu totul invizibilă la exterior, chiar și la examinarea cea mai atentă. Astfel, calota craniană, lipită separat — din nevoia tehnică de a se putea lucra ușor la orbite, în care globurile ochilor erau montate din interior — era unită cu restul capului în dreptul taeniei, dar faptul acesta este sensibil numai la pipăit pe partea interioară. De asemenea, invizibilă la exterior este și linia de lipire dintre cap și bust; numai picioarele erau montate mai puțin îngrijit (vezi pl. XX), deoarece punctul de lipire era complet ascuns de lungă *xystis* care cădea pînă la glezne.

Considerabila grosime a pereților de bronz ai statuii, care a ajutat pe Kluge să-și susțină teza, este un simplu expedient tehnic datorat faptului că statuia nu era destinată să rămîină în cella unui templu, ci afară, în aer liber, expusă tuturor intemperțiilor Parnasului.

Revenind așa dar cu toată siguranța la prima ipoteză, aceea a turnării „à la cire perdue”, autorul atrage atenția nu numai asupra perfecțiunii cu care au fost lipite diferitele bucăți, dar și asupra rafinamentelor corecturi ale defectelor suprafeței, defecte rezultate din turnare (pe locul defectuos sînt fixate cuie și plăcuțe dreptunghiulare, lucrate tot prin turnare); subliniază de asemenea adaosele prețioase și amănuntele căutate, ca de pildă genele tăiate dintr-o foiță de aramă, triunghiul de bucle suplă de pe timplă, ochii din pastă de sticlă și piatră colorată, incrustațiile policrome ale taeniei. În toată lucrarea se vedește mai cu seamă opera minuțioasă a dălții de cizelare condusă de mîna unui artist îndrăgostit de creația sa; faptul acesta este vizibil în toată statuia, în special la păr și la lungul vesmînt. Rafinata și pasionată operă a dălții face din Auriga o lucrare unică, frumoasă și vie. Aici, mai mult ca oriunde, apare evident că în Grecia sculptura rămînea strîns legată de arta orfeveriei.

Minunata patină verde care acoperă astăzi statuia nu trebuie atribuită artistului: ea nu e decît opera timpului. Numeroase mărturii epigrafice ne arată că grecii țineau să păstreze culoarea originală, aurie, a bronzurilor, curățîndu-le regulat. Pe de altă parte, conștiințioasa și insistenta operă de cizelare (vizibilă și în cazul cozii calului, supusă unei îngrijite curățiri a patinei (vezi pl. V) ne-ar apare de neînțeles dacă ar fi fost destinată să dispară sub un strat gros de oxid verde-albăstrui. Trebuie să ne închipuim grupul Auriga în splendoarea aurie a bronzului nou, acolo, în transparenta lumină de la Delphi, care scotea în evidență atît de elocvent rafinata operă a dălții, și imaginîndu-ne nenumăratele statui ale sanctuarului strălucind în lumina soarelui, vom înțelege mai bine sensul concret al unei imagini a lui Pindar care evocă „valea lui Apollo, strălucind toată de aur” — *πολλόχρυσος Ἀπολλωνία ναπα* — (*Pylh.* VI, 8).

Trecînd la studiul stilului și la identificarea cercului artistic căruia îi aparține grupul Auriga, Fr. Chamoux recunoaște că se află pe un teren nesigur și primejdios, întrucît orice concluzie oarecum subiectivă trezește imediat neîncrederea. Tăcerea izvoarelor în privința acestei capodopere — pe care nici Pausanias nu a văzut-o deoarece ea se prăbușise cu ocazia cutremurului din anul 373 î.e.n. — a dat libertate fanteziei arheologilor, care au emis cele mai variate ipoteze în privința posibilului artist creator: s-au gîndit mai întîi la Amphion din Cnossos și la Sothades din Theples: l-au căutat apoi, de preferință, printre artiștii care au lucrat pentru Deinomenzi — Bion din Milet, Glaukias și Onatas din Egina, Dionysos din Argos și Calamis din Atena; alții au susținut cu insistență atribuirea statuii lui Pythagoras din Reghion, aceasta mai ales din pricina originii sale și din cauza cunoscutului pasaj al lui Plinius (*Nat. Hist.* XXXIV, 59) care spune că acesta ar fi fost primul artist ce ar fi reprezentat tendoanele și vinele, ar fi dat părului un aspect mai realist, și s-ar fi distins prin două calități esențiale: ritmul și simetria.

Dar nici una din aceste ipoteze nu reușește să fie convingătoare: mai întîi, pentru că nici o relație nu putea exista la această epocă între naționalitatea artistului și aceea a dedicantului (la Delphi, unde desigur se întîlneau toți artiștii lumii grecești, Polykalos nu ar fi avut decît greutatea alegerii); apoi, pentru că este foarte dificilă încercarea de a contura personalitatea diferiților artiști ai stilului sever, într-o epocă mai favorabilă ca oricare alta formării unei *κοινή* artistice care a precedat cu mult nașterea unei limbi literare comune. Capodoperele sînt cele mai greu de clasificat — e suficient să cităm complexul de la Olympia — și artiștii timpului, în general, nu sînt pentru noi decît simple nume pe care nu le putem lega de operele cunoscute.

Eliberînd așa dar terenul de atîtea ipoteze neîntemeiate, autorul ia în discuție, cu

aceeași mare pasiune și atenție, problema stilului căruia îi aparține statuia, pentru a putea trece apoi la confruntarea nu cu simple nume sau cu vagi definiții ale tradiției literare, ci cu opere contemporane sigur clasificate.

Artistul care a executat grupul Auriga se distinge printr-un echilibru constant între stilizarea ansamblului și infinita varietate și realism al detaliului: e suficient să se observe ritmul savant al cutelor și mișcarea progresivă de întoarcere spre dreapta, care animă întregul corp. Cutele veșmîntului, care au sugerat imaginea canelurilor unei coloane ionice, nu sînt așa de paralele cum s-ar putea crede după această comparație; o artă subtilă, ce se relevă numai la o analiză atentă, a introdus în aceste linii, în aparență verticale, rafinate sugerări de mișcare (din acest punct de vedere e foarte prețioasă schema marginii inferioare a veșmîntului). Același realism se vedește și în tratarea părții superioare a îmbrăcăminții — e minunat redată stofa de lînă, moale, cu toată grosimea și greutatea sa — în tratarea capului care ia parte la mișcarea întregului corp, întorcîndu-se direct către dreapta. Se mai adaugă excepționalul realism în prezentarea părților goale — brațele și picioarele — realism limitat la puține amănunte, alese — o mină, un tendon — dar cu alt mai expresive cu cît sînt mai puțin numeroase.

Aspectul zvelt al statuii — pus pe socoteala unei preocupări estetice speciale — se datorește exclusiv contrastului dintre bustul scurt și linia prelungă a veșmîntului, de asemenea un reflex fidel al realității: confruntări utile făcute cu documente încă inedite, descoperite la Cyrene — celebră în vechime pentru cursele sale de care — au permis autorului să constate că lungă *xystis*, cu centura foarte sus, era caracteristica constantă a costumelor de auriga. Astfel, Auriga din Delphi se leagă de tipul favorit al sculptorilor attici — puternic și zvelt — cunoscut de noi prin operele lui Critios, Miron și ale emulilor lor.

Comparîndu-l pe Auriga din Delphi cu efebul lui Critios — comparație făcută deja de Furtwängler și niciodată reluată în considerare pînă acum — observăm imediat, cu toată diferența de tehnică și de tip a lucrărilor (una este din marmură și reprezintă un corp gol, cealaltă e din bronz și îl reprezintă îmbrăcat), aceeași mișcare de ușoară torsiune, același echilibru între stilizare și observarea naturii, aceeași precizie, oarecum seacă a contururilor; de-a dreptul revelatoare este comparația între cele două capete. Atribuind bronzul de la Delphi dacă nu lui Critios, cel puțin școlii sale, se înțelege mai bine legătura lui cu statuia tiranochtonilor, cunoscută de noi din copilă destul de fidele. Spre a întări această ipoteză, autorul notează că unica monedă din acea vreme, comparabilă cu Auriga din Delphi, este o monedă din Catana — databilă în jurul anului 461 î.e.n. — avînd reprezentat capul lui Apollo; caracterul ei attic, excepțional, a fost subliniat de G. E. Rizzo (*Monete greche della Sicilia*, pl. X/1—5). Pe de altă parte, tot Attica ne oferă cele mai bune paralele pentru tratarea veșmîntului: așa numita „Penelope” de la Vatican și toate figurile feminine îmbrăcate în peplosul attic — ce apare pentru prima oară către aceeași epocă în care a fost lucrat și Auriga din Delphi, la statui ca aceea a Atenei de pe Acropole, în cunoscutul relief al „Atenei melancolice”, și în Atenele lui Miron.

Alteea indicații precise și concordante merită crezare. Și, în lipsa altor indicii, ele permit să se clasifice fără greutate Auriga printre sculpturile attice de stil sever. În opera de reconsiderare ce se face acum și care tinde să redea Atenei partea ce i se cuvine în activitatea artistică a primelor decenii ale secolului V î.e.n. (cf. *AA*, 71, 1956, 9 și urm.), concluziile lui Fr. Chamoux aduc o contribuție ce nu poate fi trecută cu vederea și merită recunoștința oamenilor de știință pentru că a pus în justa sa lumină controversata problemă stilistică a celebrei statui. Un ultim merit al acestei foarte bune lucrări este excep-

ționala prezentare grafică: textul, întotdeauna clar și precis, străbătut de o adevărată dragoste pentru capodopera de la Delphi, este completat de o serie de 22 planșe foarte bine executate care permit „cetirea” monumentului aceluia ce nu pot merge pînă în valea sacră a lui Apollo.

Gabriella Bordenache

M. GARAȘANIN, *Ilirsko-grčki šlem iz Ražane*, în *Vesnika Vojnog Muzeja*, Belgrad, 1957, p. 37—49 (rezumat în limba franceză — *Un casque illyro-grec découvert à Ražana*, p. 49—51).

Autorul publică un coif de bronz de origine grecească descoperit în săpături regulate într-un mormînt secundar și ulterior dintr-un tumul de la Ražana, în Serbia de vest. Coiful se găsea pe corpul mortului. În apropierea craniului se mai aflau două virfuri de lance de fier în formă de frunză de salcie. M. Garașanin, propune ca seria coifurilor de felul celui de la Ražana să fie numite de tip *illiro-grec*, în locul denumirilor într-adevăr necorespunzătoare de pînă acum. Noi credem că această denumire poate să se mențină, dar cu precizarea că acest tip de coif trebuie numit greco-illiric, ținînd seama că originea sa este în Grecia, unde apare prototipul acestui coif și seria sa cea mai veche — ca cea de la Olimpia —, și că teritoriile illirice în care asemenea coifuri au cea mai mare răspîndire reprezintă de fapt o arie secundară.

Coiful de la Ražana este asemănător celor trei exemplare cunoscute pînă acum în R.P.R. cel de la Jidovir, r. Moldova Nouă, reg. Timișoara, cel de la Ocna Mureșului, r. Aiud, reg. Cluj, și cel de la Gostavăț, r. Caracal, reg. Craiova. E vorba de tipul de coifuri cu deschiderea feței dreptunghiulară sau trapezoidală, cu obrăzarele fixe și apărătoarea cefei în formă de streășină.

Tipul de coifuri greco-illirice — cum le-am numit noi¹ — au o durată destul de mare.

M. Garașanin arată că acest tip este datat în general în secolele VI și V î.e.n., fără a stăruii mai mult asupra exemplarului de la Ražana. Ca punct de reper pentru datare, autorul se sprijină pe mormîntul XXVII de la Dolja Dolina. O analiză tipologică mai amănunțită arată însă că exemplarele din Bosnia și Herțegovina, ca și cele de la Trebești de pe lacul Ohvido, sînt mai vechi, pe cînd coiful de la Ražana, care se încadrează în același orizont tipologic și cronologic cu exemplarele de la Prstenik (nu Trstewik!) pe valea Moravei, și Gostavăț, observațiile stilistico-tipologice și mediul arheologic local, în care apare seria acestor coifuri, arată că ele datează de la sfîrșitul secolului V î.e.n. M. Garașanin dă lista cu toate localitățile din Iugoslavia unde sînt cunoscute coifuri de tip greco-illiric și ridică harta respectivă (la p. 49). Autorul explică răspîndirea acestor coifuri în Bosnia și pe coasta Adriaticei prin relațiile comerciale ale illirilor cu grecii. Se arată de asemenea și căile de pătrundere spre interior. M. Garașanin crede că valea Savei, Dunării, Tisei și Mureșului a servit drept cale de pătrundere a coifului de la Ocna Mureșului. Descoperirea coifului de pe dreapta Oltului, în Oltenia, poate sugera însă și o pătrundere pe Morava-Dunăre și Olt spre Transilvania.

Coifuri de tip greco-illiric au fost descoperite și în Macedonia grecească și în Chalcidica, iar în chip sporadic au fost găsite — în afară de Grecia — în Egipt și în sudul U.R.S.S. (Kerci). Cu dreptate, autorul nu exclude și o pătrundere a unor atare coifuri dinspre Grecia, prin intermediul Macedoniei.

Coifurile greco-illirice au fost folosite deopotrivă și de traci.

D. Ierciu

A. N. ZOGRAF, *Монеты Туры, Москва*, 1957, 130 p. și 10 pl.

Activitatea bogată a cunoscutului numismat sovietic A. N. Zograf este strîns legată de studiul monedelor antice din orașele gre-

¹ D. Berciu, *Le casque gréco-illyrien de Gostavăț*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 453—466.

cești nord-pontice. Moartea sa neașteptată din timpul celui de-al doilea război mondial a făcut ca principalele sale lucrări să rămână în manuscris. Fiind pregătite pentru tipar, de multe ori plină la cele mai mici amănunte, aceste manuscrise au fost publicate din inițiativa și sub îngrijirea Editurii Academiei de Științe a U.R.S.S. Astfel a fost tipărită, în 1951, lucrarea de mari proporții Античные монеты, în care sînt cuprinse, pe lângă o serie de date de numismatică generală, prețioase contribuții la cunoașterea emisiunilor monetare din coloniile grecești de pe țărmul de nord al Mării Negre. În anul 1957 aceeași editură a publicat lucrarea cu caracter monografic asupra monedelor din Tyras. De monedele din acest oraș A. N. Zograf s-a ocupat de altfel și în capitolul VIII (p. 111—120) al primei opere citate, dar într-o formă destul de rezumativă. În noul studiu problema este dezvoltată și cercetată sub toate aspectele ei pe baza unui material informativ sporit.

După cum precizează chiar autorul în nota introductivă, lucrarea *Monedele din Tyras* a fost începută în 1923 și terminată în 1927. Ulterior, în 1930—1931, parte din conținutul ei a fost transformat radical, și este probabil ca unele modificări să fi fost aduse și mai târziu.

Așa cum se prezintă acum, studiul amintit cuprinde șase capitole în care sînt înfățișate diverse aspecte din numismatica și istoria cetății grecești Tyras, la care se mai adaugă prefața autorului și o notă din partea redacției.

Primul capitol tratează despre istoricul orașului pe bază de documente de ordin literar, epigrafic, arheologic și numismatic. Pe scurt, autorul arată că orașul Tyras este o colonie milesiană întemeiată în secolul V î.e.n. El nu exclude ca începuturile orașului să fi avut loc, așa cum credea Paul Nicorescu, pe la sfîrșitul secolului VII î.e.n., dar condiționează această ipoteză de datarea sigură a ceramicii ioniene descoperită la Tyras. Acest ultim punct de vedere pare să fie mai verosimil dacă ținem seama că în secolul V î.e.n. Tyras face parte din liga ateniană, ceea ce

arată că în acea vreme orașul era deja constituit ca polis și bine dezvoltat din punct de vedere economic. Mult mai târziu, în prima jumătate a secolului I î.e.n., cetatea participă la alianța orașelor pontice cu Mithridates VI, împotriva Romei, și acest lucru se oglindește în caracterele ultimelor monede din Tyras. Expediția întreprinsă de Burebista la nordul Mării Negre nu cruță nici orașul Tyras, distrus cu acest prilej. Întreruperea emisiunilor monetare din a doua jumătate a secolului I î.e.n. este pusă de autor pe seama acestui eveniment istoric.

Deși ceva mai departe de lumea romană, Tyras cunoaște totuși stăpînirea acesteia. Inscricții și monede descoperite în ruinele vechii cetăți pledează în favoarea unei astfel de concluzii. Orașul reîncepe să bată monedă în timpul domniei lui Domițian. Lipsa monedelor din vremea lui Nerva și Traian nu constituie, după autor, o dovadă că în această vreme orașul nu se mai afla sub dominația romană; în sprijinul acestei păreri, el citează un document papirologic din vremea împăratului Traian, de unde reiese acest lucru.

Pe vremea primilor antonini, după Zograf chiar în timpul lui Antoninus Pius, orașul beneficiază de unele privilegii din partea Romei, printre care este amintită scutirea de vamă asupra mărfurilor și chiar asupra negoțului. Tot din această vreme se cunosc documente epigrafice care vorbesc despre sistemul de organizare internă a cetății, rolul de seamă jucîndu-l adunarea poporului și sfatul celor patru arhonți. Aceleași documente conțin importante informații cu privire la componența populației, un rol important ocupîndu-l elementul băștinaș. O activitate comercială bogată se constată și în timpul domniei lui Septimiu Sever, ceea ce se explică în bună măsură și prin faptul că orașul Tyras a trebuit să preia o parte din rolul pe care-l juca Olbia în regiunea respectivă, aflată la această dată sub amenințările triburilor din vecinătate.

Zograf pune sfîrșitul existenței cetății pe vremea lui Maximin, cînd goții atacă și distrug multe orașe grecești de pe litoralul

nord-pontic. Acest eveniment este legat și de momentul în care Tyras încetează de a mai bate monede, ultimele exemplare aparținând lui Severus Alexander. A lega însă data sfârșitului cetății de încetarea emisiunilor monetare proprii înseamnă — după părerea noastră — a pune greșit problema. Nu sîntem împotriva ipotezei că la această dată orașul a fost distrus de goți, dar socotim ca o ipoteză puțin plauzibilă că la aceeași dată Tyras încetează de a mai exista ca oraș comercial și că el servea numai ca avanpost pentru detașamentele armatei romane în lupta ei împotriva populațiilor din zona respectivă. Fără îndoială că incertitudinea provine din faptul că la Tyras, pe vremea cînd scria Zograf nu se făcuseră cercetări arheologice de mare amploare, care desigur ar fi avut un cuvînt hotărîtor în această privință. Încetarea emisiunilor monetare locale nu înseamnă însă și sfârșitul vieții orașului. Noi cunoaștem de pildă situația din orașele vest-pontice și în special de la Histria, unde cu toate că cetățile cad pradă invaziei gotice, iar emiterea de monede locale încetează în vremea lui Gordian III și Filip II Arabul, orașele respective își vor relua viața și vor continua să existe pînă la începutul secolului VII e.n. În această ultimă perioadă se folosește în relațiile de schimb moneda romană și bizantină. Nu putem afirma că și la Tyras lucrurile se prezintă la fel, dar este foarte probabil, și un răspuns sigur ar putea fi stabilit de cercetările arheologice viitoare.

Următoarele două capitole cuprind clasificarea și tipurile monedelor din Tyras. Ca și alte orașe pontice, Tyras bate primele sale monede din argint. Începuturile monetăriei au loc, după părerea autorului — care în această privință reeditează pe aceea a lui Murus — în secolul IV î.e.n. și piesele acestor prime emisiuni au înscrise pe ele numele orașului sub forma de TYPANON... Pornind de la criteriile de ordin tehnic și stilistic, la care adaugă numeroase analogii din alte orașe grecești, precum și de la împrejurarea că orașul folosește sistemul eginetic, Zograf datează baterea primelor monede între anii

365 și 355 î.e.n. Această dată este mult deosebită de aceea a lui B. Head, care pune aceleași emisiuni în cursul secolului II sau chiar în secolul I î.e.n. Cu toate că e greu de optat în favoarea uneia sau alteia dintre ipoteze, credem că părerea exprimată de Zograf pare mai plauzibilă, dacă ținem seama de argumentarea temeinică pe care se sprijină autorul. Admițînd întemeierea orașului Tyras în secolul VII î.e.n., nu vedem nici un impediment care să se opună tezei prin care se stabilește că cetatea bate monedă la mijlocul secolului IV î.e.n. ¹.

Primele monede din Tyras redau pe avers capul Demetrei, văzut din profil sau din față, iar pe revers un taur furios spre stînga și numele orașului scris în întregime.

Încă din vremea ultimelor emisiuni de argint și anume de la sfârșitul secolului IV î.e.n. orașul începe să bată monede grele de aramă, care au ca reprezentare capul lui Apollon și poartă uneori aceeași legendă ca și drahmele de argint, TYPANON. Din aceeași vreme datează și unele monede de aramă cu nominal mai mic, dar purtînd aceiași tip (nr. 12, pl. I/12). În cursul secolului III î.e.n. orașul emite serii monetare de aramă cu nominalul redus, printre care se disting monede cu capul zeului Tyras, cele cu capul Demetrei văzut din față și piesele socotite subdiviziuni, purtînd capul unui zeu bărbos.

O emisiune specială, constituind a treia grupă în clasificarea lui Zograf, o formează staterii de aur de tipul monedelor lui Lysimach, care au sub tronul Athenei de pe revers literele TY. În felul acesta și colonia milesiană de la Tyras se înscrie printre orașele pontice Histria, Tomis, Callatis și Bizantium, — care au bătut astfel de monede, datînd, după părerea lui Pick și Regling, din vremea regelui Mithridates VI. Zograf socotește că piesele bătute la Tyras sînt mult mai timpurii, în tot cazul aparțin perioadei de după moartea

¹ Vezi pentru aceeași dată, Minns, *Scythians and Greeks*, 1913, p. 448; Paul Nicorescu, în *ED*, II, 1924 și Pauly-Wissowa, în *RE*, vol. 7, 2, s.v. *Tyras*.

lui Lysimach și anume sfârșitul secolului III î.e.n. După părerea noastră această concluzie merită să fie luată în considerație, dacă ținem seama de faptul că monede de acest fel, cu inițialele cetăților vest-pontice, apar în tezaure alături de staterii lui Alexandru cel Mare. Pe lângă aceasta se pune întrebarea de ce aceste orașe pontice bat monedă de tipul staterilor lui Lysimach așa de târziu și nu într-o epocă mai apropiată domniei acestuia? Nu știm de asemenea în ce măsură orașe ca Histria și chiar Callatis, care în secolul I î.e.n. trec prin situații economice dificile, au mai putut avea posibilitatea să pună în circulație monede de aur. Iată o serie de probleme care par să ceară acceptarea ipotezei lui Zograf. Problema rămâne însă deschisă, ea comportând informații de ordin economic și politic generale mult mai ample și discuții suplimentare.

În secolele II—I î.e.n. Tyras bate o serie de monede de aramă cu o mare varietate de tipuri. Pe lângă piesele cu capul Demetrei, apar monede ce redau pe Core (?), Asklepios, Hermes, Hercules, zei bărboși, personificarea Pontului etc. Pe toate aceste monede numele orașului apare prescurtat sub forma de TYP.

O dată cu pătrunderea stăpînirii romane în Scitia Minor în a doua jumătate a secolului I î.e.n., orașul Tyras, de altfel ca și celelalte cetăți grecești din Pontul stîng, încetează de a mai bate monedă proprie caracteristică epocii lor autonome. Reînceperea emisiunilor are loc în epoca romană imperială și anume în timpul domniei lui Domițian. Prin urmare Tyras bate monede în epoca romană mult mai devreme decît alte orașe grecești, cum ar fi de pildă Histria, care reia emisiunile abia în vremea lui Antoninus Pius. Pînă la această dată, cetatea întrebuițează monede romane încă de la Claudiu, aplicînd pe ele contramărci cu numele prescurtat al orașului (TYP). Monedele din această perioadă redau pe avers efigia și titulatura împăratului, iar pe revers zeități greco-romane și simboluri ale acestora. Numele orașului apare aproape întotdeauna sub forma de TYRANΩN, începînd cu domnia lui

Domițian, cînd se constată și emisiuni ceva mai bogate. Zograf crede că în acest timp, mai exact în anul 57 e.n., orașul recunoaște dominația romană. Sub domnia împăraților Nerva și Traian, Tyras intrerupe din nou baterea monedelor, fapt socotit ca fiind un rezultat al măsurilor luate de puterea centrală romană. Ne întrebăm însă, în această privință, întrucît nu mai cunoaștem situații cînd romanii interzic orașelor grecești să bată monedă cu chipul împăratului, dacă această lipsă nu poate fi pusă mai degrabă pe seama unor împrejurări nefericite de a nu fi descoperit pînă acum piese de acest fel. Înclinăm spre o atare explicație cu atît mai mult cu cît asemenea lipsuri sînt semnificate de Zograf și mai târziu, pe vremea lui Marc Aureliu, Elagabal și Macrinus. Mai putem menționa și faptul că în raport cu alte cetăți grecești orașul Tyras emite un număr foarte redus de monede în epoca imperială, încît mulți dintre împărați nu sînt documentați decît prin cîteva piese.

Cele mai numeroase tipuri, de altfel și cele mai frumoase exemplare, care denotă o înviorare monetară, au fost emise pe vremea lui Antoninus Pius, Commodus și mai ales în cursul domniei lui Septimius Severus. Începînd de la Commodus, pe monede apar sigle care indică nominalul. Se observă, în general, că nominalului unei monede li corespunde de obicei un tip monetar anumit. De pildă moneda cu nominal mijlociu, marcat cu litera B, are ca tip caracteristic și invariabil un vultur în picioare.

Tyras bate ultimele sale monede în timpul domniei lui Severus Alexander. Unele exemplare poartă contramărci care redau cîte un strugure. Autorul leagă această contramarcare de faptul că emisiunile de monede fiind interzise de Maximin, orașul se vede nevoit să folosească vechile piese pe care aplică contramărci. Dar și de data aceasta repetăm obiecția că încetarea emisiunilor începînd cu domnia lui Maximin nu poate fi legată de vreun decret imperial. Acest fapt trebuie să aibă o cauză de ordin economic și politic, din vremea respectivă. De altfel la

această dată atacurile și presiunile gotice se resimt din ce în ce mai mult, iar orașul Tyras se vede nevoit să cedeze, ca și alte orașe din apropiere. Încetarea emisiunilor monetare la Tyras face parte dintr-un fenomen mai general, care se observă în toate coloniile grecești din vestul și nordul Mării Negre. De pildă, în orașele vest-pontice, la Histria, Callatis și Tomis nu vom mai întâlni emisiuni proprii decât în vremea lui Gordian III și Filip II, prin urmare nu mult după ce și orașul Tyras este nevoit să facă același lucru.

În capitolul V, constituind partea finală a lucrării, este prezentată descrierea monedelor în ordine cronologică, începând cu cele mai vechi piese din epoca autonomă și terminând cu cele mai recente monede emise în epoca romană. Descrierea făcută pe două coloane se apropie, ca sistem, de acela folosit de Pick și Regling pentru orașele vest-pontice. Se observă însă și un element nou aplicat la subcapitolul monedelor imperiale, unde poziția legendei, atât cea de pe avers cât și cea de pe revers, este marcată printr-un semn circular. Nu găsim însă semnalate lipsurile din legende. S-ar putea crede că toate piesele sînt foarte bine conservate și în consecință nu era nevoie să se facă precizii de acest fel. Dar este greu să se creadă că dintr-o serie destul de numeroasă de monede să nu existe și tipuri mai slab conservate, care să aibă legende incomplete. De altfel acest lucru reiese și din reproducerile de la sffrșitul lucrării, unde se pot distinge monede cu legendele în parte șterse, fără ca acest lucru să fie semnalat în descriere.

O privire de ansamblu asupra monedelor bătute de Tyras ne dă posibilitatea să constatăm că și acest oraș urmează în linii generale aceeași politică monetară ca și cetățile vest-pontice. O practică mai puțin obișnuită se poate observa la Tyras, unde numele orașului, scris în întregime, apare chiar din primele emisiuni, forma prescurtată fiind caracteristică pentru piesele mai tirzii din epoca autonomă, fiind mai rar întâlnită pe monedele din epoca imperială. Dar în orașele

de pe litoralul de vest al Mării Negre, în epoca autonomă, numele cetății apare în chip aproape regulat prescurtat, în schimb în epoca imperială el este scris întotdeauna în întregime.

În ceea ce privește monedele emise în epoca imperială la Tyras, numărul lor era mult mai mic (atît din punct de vedere cantitativ cît și din acela al tipurilor monetare) în raport cu numărul și varietatea celor din celelalte cetăți amintite. Foarte frecvent sînt reprezentați pe reversul monedelor din Tyras din această vreme un vultur în picioare și zeul Herakles. Pe lângă acestea arta monedelor din epoca romană este puțin îngrijită, de multe ori stîngace, ceea ce contrastează cu piesele mai artistice lucrate din orașele vest-pontice.

Lucrarea lui A. N. Zograf pe care am analizat-o aci se înscrie printre contribuțiile de seamă în domeniul numismaticii pontice. Bazat pe un bogat material documentar, autorul reușește să închege o monografie organică asupra emisiunilor monetare ale orașului, legînd anumite fenomene numismatice de evenimentele de ordin economic și politic din viața cetății. Analiza temeinică a tuturor tipurilor monetare, clasificarea lor cronologică, dată de multe ori cu lux de amănunte, ca și scurta prezentare a istoricului orașului măresc în mod simțitor valoarea acestei lucrări și o fac utilă nu numai numismaților, ci și tuturor acolora care se ocupă cu antichitățile grecești.

C. Preda

PÁRDUCZ MIHÁLY, *Dakische Funde in Jánosszállás*, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, 1956, p. 15—30, 3 fig. și 3 pl.

Pentru istoria dacilor sînt de o deosebită importanță descoperirile culturilor materiale și în afara hotarelor țării noastre. Dintre țările vecine, teritoriul R. P. Ungare vine în primul rînd în considerare din punct de

vedere al expansiunii dominației dacice înainte de ocuparea Daciei de către romani. Printre cercetătorii maghiari, Párducz Mihály s-a ocupat și mai înainte cu cuțira materială a dacilor din Cîmpia maghiară (*A sarmat-lakor emlékei Magyarországon, I, în Arch-Hung, XXV*). În noua sa lucrare, autorul încearcă să schițeze răspîndirea dacilor în cîmpia Tîsci, pe baza materialului arheologic, și să fixeze cronologic durata viețuirii lor pe acest teritoriu.

În partea introductivă, autorul se ocupă cu săpătura executată de Kovács István, cunoscutul cercetător ardelean, la Jánosszállás, în cimitirul iazig, și încearcă să separe materialul dacic de cel iazig ieșit la iveală ulterior prin descoperiri răslețe fie din așezare, fie din morminte.

Pe baza materialului ceramic se constată că tipurile principale ale ceramicii dacice sînt ceașca dacică cu torți (afumătoare) și vasele cu corp bombat ornamentate la gît cu briu alveolar. Astfel de vase au fost găsite în circa 28 de localități de-a lungul Tisei și între Tisa, Criș și Mureș, iar autorul le atribuie pe bună dreptate dacilor.

Materialul arheologic este studiat din două puncte de vedere: 1) cum se poate încadra cronologic această grupă de populație dacică din cîmpia ungară, și 2) care sînt raporturile dintre dacii și iazigii din cîmpia ungară.

Pentru rezolvarea primei probleme sînt luate ca bază obiectele de metal. Autorul studiază în primul rînd fibula de argint și o brățară de argint cu capete de șarpe, descoperite la Jakabszállás, ale căror analogii se găsesc în tezaurul de la Temesremete. Párducz nu acceptă părerea lui Feltich cu privire la data ascunderii acestui tezaur și e de părere că ar fi putut fi îngropat numai la începutul secolului I e.n., cînd sarmații-iazigi au pătruns în cîmpia Tisei. Din acest fapt reiese că și podoabele de argint de la Jakabszállás provin tot din acest timp. Pe baza altor descoperiri dacice cunoscute din teritoriul R. P. Ungare — de pildă la Tabań — Párducz crede că dominația dacilor în această

regiune se datează pe la mijlocul secolului I î.e.n.

Pe baza materialului ceramic găsit în cimitirele de la Szeged-Felsőpusztaszer și Jánosszállás, autorul e de părere că elementul etnic autohton mai persistă și în secolul II e.n., iar începutul expansiunii dacice pe acest teritoriu este pus foarte timpuriu, în secolul II î.e.n. Nu se poate stabili dacă a fost un trib independent, dar e sigur că înaintea pătrunderii sarmaților, dacii se aflau în această regiune.

Pentru diferențierea materialului arheologic rămas de la aceste două populații servesc inventarele cimitirelor care furnizează material deosebit. Resturile culturii materiale a sarmaților-iazigi sînt caracteristice pentru o populație de păstori nomazi, iar cele dacice sînt de altă natură și obiectele păstorești, descoperite în cimitirele sarmaților, lipsesc cu totul din cele ale autohtonilor daci. Pe această bază Párducz grupează materialul arheologic atribuit iazigilor în trei centre principale, care, cronologic, sînt redete în trei perioade diferite, pe baza descoperirilor din aceste cimitire, dovedindu-se persistența acestor populații pînă în secolul IV e.n.

Materialul publicat, precum și felul cum tratează autorul problema așezării poporului dac în Cîmpia maghiară, e foarte prețios și ajută mult pe cercetătorii care se ocupă cu cultura materială și cu istoria poporului dac.

Székely Zoltán

Intercisa, I (Dunapentele-Sztálinváros), Geschichte der Stadt in der Römerzeit, de L. Barkóczi, G. Erdélyi, B. Ferenczy, F. Fülepi, J. Nemeskéry, M. R. Alföldi, K. Sági (*Archaeologia Hungarica, Dissertationes archaeologicae Musei nationalis hungarici*, ser. nova, XXXIII), Budapesta, 1954, 342 p., XCII planșe.

Marea monografie arheologică, epigrafică și istorică *Intercisa* — editată în optime condiții tehnice — este una din cele mai de seamă realizări ale cercetătorilor maghiari în dome-

niul științelor istorice-arheologice, în perioada de după eliberarea Ungariei de sub regimul fascist. Operă a unui colectiv (majoritatea elemente tinere) de erudiți arheologi și epigrafiști cu o excelentă pregătire de specialitate, această carte prezintă materialele și istoria unei localități din epoca sclavagistă a ocupației romane a Pannoniei, de la Intercisa (Dunapentele, pe malul drept al Dunării), ca rezultat al unei munci tenace de explorare exhaustivă a castrului, așezării civile și a cimitirului, după criteriile cele mai moderne ale științei arheologice. Asemenea importanță realizare științifică, în care admirăm deopotrivă munca meticuloasă și ordonată, documentarea vastă și orientarea marxistă în interpretarea materialului documentar a stârnit în chip firesc un interes deosebit în rândul cercetătorilor ca și al publicului ce este preocupat de studiile istorice, în Ungaria și în alte țări, încât n-au întârziat să apară discuțiile în jurul monografiei, cu elogieri ale meritelor și critici ale lipsurilor, cu adăugiri și rectificări ce sînt cît se poate de firești în legătură cu un material atît de abundent și variat, adesea fragmentar, lacunos, echivoc, mai ales cel epigrafic și sculptural privitor la epoca veche a istoriei ținuturilor dunărene. Asemenea discuții ar fi lipsit poate numai în eventualitatea (foarte greu ori imposibil de realizat) că toți sau măcar majoritatea erudiților preocupați de atare probleme ar fi fost atrași în munca colectivului intercisan ori cel puțin ar fi fost consultați asupra întregirilor și interpretărilor ce urmează a se da unui material arheologic-epigrafic laconic și lacunos.

În *Archaeologiai Értésítő* (Budapesta, vol. 82, 1955, p. 245—247) a apărut o prezentare critică a cuprinsului monografiei *Intercisa I*, sub forma unei recenzii (Soproni Sándor), după ce la p. 230—244 ale aceleiași reviste se face o amplă analiză din partea a doi eminenți cunoscători ai arheologiei și epigrafiei panonice, Oroszlán Zoltán și Nagy Tibor; critica acestora se îndreaptă în primul rînd asupra materialului sculptural și epigrafic, aducînd o sumedenie de puneri la punct și

substanțiale rectificări ce reprezintă prețioase achiziții pentru cunoașterea și utilizarea justă a materialului documentar de la Intercisa. Inscripțiile fragmentar sau avariate prezintă, de obicei, goluri ce r-au putut fi întregite de la început și din care multe vor rămîne pentru totdeauna lacunoase și obscure, iar unele epigrafe au dat loc la lecturi și interpretări de amănunt ce nu sînt valabile, trebuind să fie rectificate pe măsura posibilului în viitor. De aceea este o neîntîlnită și necesară participarea celor care au de adus un aport, oricît de mic ar fi la elucidarea și ameliorarea lecturilor și interpretărilor acestui material documentar epigrafic. Contribuția masivă a lui T. Nagy la epigrafia Intercisei prin întregirile și lecturile noi, ingenioase, perfect îndreptățite ale inscripțiilor obscure sau fragmentare este de cea mai mare importanță: acest erudit a spus foarte mult din ceea ce este esența despre materialul lăsat fără just întregiri și interpretări de către autorii capitoului epigrafic al monografiei. Analiza lui Nagy pătrunzînd pe alocuri pînă în cele mai mici amănunte ale epigrafiei atît de bogate a Intercisei a relevat cu precizie și darvizivne de maestru numeroase lecturi reede, adevărate, din care vom cita aici numai patru exemple ce constituie rectificări epigrafice: *Intercisa*, I, p. 278 nr. 4 „*Fritebellucus*” (index. p. 336 nume de persoană) e în realitate *frate(r) Belicus*; p. 281—282, nr. 22 „*Aur. Firmo vet et Aur. Aunio GEÆERIS*” interpretat ca „*gea eris*” = „*pămînt (pulbere) te vei face*”, nu este decît *Aur. Firmo veterano et Aur. Aunio ge(n)eris* (îinere sau gineri); p. 325, nr. 346 „*Aur. Casusimm*” (index p. 335 numele „*Casusimm*”) este *Aur(elius) Castus imm(unis)*; nr. 347 „*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) pafno?*” este *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Paterno*. Aceste și alte asemenea (sau mai puțin grave exemple arată cu prisosință cit de necesar și util ar fi fost ca T. Nagy să figureze în colectivul de redactori ai marii monografii a Intercisei, care avea numai de cîștigat din aportul mîor astfel de colaboratori.

După contribuția adusă de ampla analiză și intervenția eminentului erudit budapestan — care a spus tot ce era mai important — vom face în rândurile următoare numai câteva observații de amănunt cu privire la materialul epigrafic din *Intercisa* I. Spre a putea fi urmărite și utilizate mai ușor, notele și mărunțișurile ce urmează sînt expuse (indiferent de natura lor) în ordinea în care apar în monografie materialele și problemele la care se referă.

Capitolul VI (p. 232—273) *Epigraphia*, din *Intercisa* I, este o analiză și valorificare critică din punct de vedere etnic, social, istoric și administrativ-militar a materialului epigrafic publicat integral în cap. VIII, pe categorii și după datele ce conțin epigrafele. Materialul privind populația este analizat în trei paragrafe: 1) „Populația illyro-celtică”, 2) „Ocupația militară a Intercisei”, 3) „Orientalii la Intercisa”. Din aceste paragrafe avem de făcut observații cu privire la primul și al treilea.

În „Populația illyro-celtică” se dă o amplă documentare a onomasticii autohtonilor, care sînt însă impropriu numiți „illyro-celți”, dat fiind că în materialul onomastic de la Intercisa nu apare nici un nume personal tipic illyr (ca *Bato*, *Dassius*, *Epica-dus*, *Pladomenus*, *Scenobarbus* etc.) — care de altfel sînt rare în general în zona unghurească a vechii Pannonia, — ci numai celtice, sau mai bine zis „celto-pannonice” (eravisece, os-seriate, azale etc.), care sînt net deosebite de onomastica illyro-messapică; de aceea mai corect este a vorbi de o populație „celto-pannonică” atît la Intercisa, cît și în restul Pannoniei. De observat apoi că documentarea numelor celtice cu analogiile citate în *Intercisa* I este foarte amănunțită, poate chiar prea amplă și prea puțin selectivă, luată aproape numai după vechiul repertoriu al lui Holder (*Allcellischer Sprachschatz*, 1896, 1904, 1914, care conține însă numeroase erori prin multe nume illyre, trace, italice, grecești etc. cuprinse fără critică între cele celtice, lucru de altfel firesc la data apariției lui); de aici rezultă unele greșeli și anacro-

nisme bibliografice (citarea de publicații vechi, înlocuite de multă vreme prin altele); de exemplu în *Intercisa* I p. 234 și 235 se citează diplomele militare romane „CIL III D XXXV = ILS 2002; D XXVI” (după Holder I 1070 și 725), nu din volumul mai recent cu toate diplomele cunoscute la 1936 *CIL XVI*; în *Intercisa* I p. 234 exemplificînd numele celtic *Comatius* se citează „CIL III 1002, 1095, 1096 din Dacia, Cluj (Kolozsvár)”, care de fapt sînt toate din Alba Iulia (Gyulafehérvár, Karlsburg), cum le citează Holder I 1070; eroarea în *Intercisa* ar putea fi explicată printr-o confuzie între Karlsburg și Klausenburg (Kolozsvár, Cluj); *CIL XIII 30830* este de fapt 3083 (evidentă eroare de tipar), dar la p. 237 „CIR 749” (*Corpus inser. Rhenan.*, Brambach, 1867; luat din Holder II 483) trebuia înlocuit cu *CIL XIII 6204* (apărut la 1905).

Între „orientalii în Intercisa” figurează multe personaje ce nu sînt din orient ori lipsește orice indiciu care să le arate ca atare. Nu e cazul a insista în amănunt asupra acestor elemente; vom aminti numai câteva exemple mai pregnante, după inscripțiile din *Katalog*: nr. 69 *Ulpus Bassus, Ulpia Tertia, Ulpia Paulina*; nr. 72 *Donatianus, Marina, Aurelia, Donatus, Dubitatus*; nr. 74 *Septimia Constantina, Aurelia Florentina, M. Aur. Bassus*; nr. 123 [*Vale*]ntinus (?); nr. 137 *Caecilia Ingenua, Iulia Fortunata* etc.; asemenea personaje, la care lipsește vreun indiciu (întrudire cu un individ purtînd nume orientale ca *Abibelus, Bazas, Deisan, Mocur, Nardanosa* etc., specificarea originii etc.), pot fi orice: orientali, pannoni, celți, traci etc.; nume ca *Bassus, Marinus, Maximus* ș.a., considerate de mulți erudiți în ultima vreme și în *Intercisa* I ca indicînd „orientali”, pot fi purtate de provinciali din orice zonă a imperiului, chiar și din Italia, dacă lipsește un indiciu cît de vag asupra originii lor. În *Intercisa* I, p. 251 se citează „Kerényi (Daciai személynevek) nr. 782: Fortunatus Theupropi (filius), (Várhely). Fiu al unui sclav cu nume grecesc; îl amintește între persoanele cu nume latinești, dar cu siguranță nu de origine romană”; în

realitate însă este: Fortunatus (sclavul) lui Theupropes, într-o inscripție găsită în satul Măcișul Lung (Satul Lung; Hosszúmacskás), la nord de Cluj. La p. 257 citim „Fortunatus qui et Dacus (un african)” dintr-o inscripție din Africa (CIL VIII 8562); este de fapt un dac cum îl arată numele, foarte probabil sclav originar din Dacia, eventual chiar dintre captivii de război luați de trupele romane la anul 106. În orice caz, rubrica „orientalilor” e mult prea vastă în *Intercisa I* și va trebui redusă la adevăratele proporții prin reconsiderarea integrală a materialului epigrafic-onomastic.

După paragraful „orientalilor” era necesar a se introduce un mic subcapitol tratând pe „tracii la Intercisa”, ceva mai puțini decât alte elemente etnice, dar constatați într-o serie unitară de materiale epigrafice și sculpturale, ca militari (soldați, gradați, veterani) și aparținătorii lor, proveniți în primul rând din ala I Thracum (cf. AF. 1955, p. 235), menționată în inscr. *Intercisa* Kat. nr. 6, 7, 24. Elemente sigur trace apar în următoarele monumente de la Dunapentele: 1) Kat. nr. 396 relief cu „cavalerul trac” și dedicația grecească Κυρω Κενδρειω Βειθουικος Ταρσου εὐχῆν; 2) Kat. nr. 399 relief identic cu dedicația *Deo Dobrati Eutices serv(us) dedit*; 3) Kat. nr. 397 grup statuar al cavalerului trac, fragmentar; 4) Kat. 398 grup statuar identic; 5) Kat. nr. 328 altar votiv „I.O.M. Heroni pro salute d.n. Severi Alexandri aug. cultores collegii eius templum a solo extruxerunt curantibus Aurel(io) et (?) Meserio patre”, care atestă o întregă grupă de „cultores”; 6) Kat. nr. 24 epitaful unei familii traco-romane pus de Aur. [*Pa-* sive *Mu*]catus vet(eranus) ex alae (!) [I Th]racum pater; 7) Kat. nr. 357 Herculi conservatori, A. Aur. Heraclius (centurio) coh. XI urb. Sev(erianae) cum Aurel(ia) Italla(?) Thracia et Heraclito iuniore filis; 8) Kat. nr. 3 Cusides Disal(a)e f(ilius) eques al(a)e Frontonian(a)e h.s.e., Bitugentus heres — traci, cum s-a arătat într-o publicație ce a scăpat redactorilor monografiei *Intercisa I (Volum omagial Lapedatu, 1936, p. 770*; fapt relevat apoi de A. Alföldi în repe-

tate rînduri); numele trac *Bitugentus*, cu elementul *-gentus* (ca în *Celegenthus*. *Ditugentus*) este diferit de *Bil(h)ucent(h)us* (pa:ru exemple).

Cap. VIII (p. 277—332) *Katalog der Steindenkmäler* e un repertoriu complet al materialului sculptural și epigrafic roman de la Intercisa, cuprinzînd 405 piese, grupate pe categorii de monumente (după conținut), din care numeroase cu inscripție. După rectificările și observațiile lui T. Nagy, ar mai fi de făcut deocamdată următoarele cu privire la inscripții: Kat. nr. 3 *Cusids Disalae* și *Bitugentus* sînt traci, cum s-a arătat mai sus; nr. 8 numele „Tibiurnus” poate fi citit în fotografie (pl. XXXV 4) TIBURNVS, deci eventual *Tib(erius) Furn(i) us* sau un nume asemănător; nr. 34 „Aur.[? He]atus” (după T. Nagy simplu „Catus”) este mai curînd *Aur(elius) [Pa]catus* sau chiar [*Mu*]catus (?), fiind vorba de un trac (v. mai sus); nr. 29 numele „Iasslano” ar putea fi mai curînd *Bassiano*, iar la sfîrșit literele A(ic) S(itus) E(st); piatra ar trebui reexaminată în original; nr. 43 „DVRPATER” este o lecură inadmisibilă, pe fotografie pl. XXX I pare a se vedea BVRP... (?), ar trebui revăzută originalul; nr. 58... ESRINI/... RTVS este (cum arată clar pl. XXXV 4) ESBINI, genitivul numelui celtic *Esbinus* (alte exemple: *Novella Essbini* CIL III 5567 = *Vollmer Inscr. Bav. 1915, nr. 7* care citește *Essibii*; varianta *Essimnus* în *Germania* XIX 193), p. 227, cu observațiile lui R. Egger, *ibidem*, p. 228; CIL XVI 125); nr. 79... MMIV;/... INVARIVS e citit *Ianuaris* de T. Nagy, p. 243, iar -MMIVS poate fi *Memmius*, *Amumius* ori *Summius* nume romane; nr. 147 „I.O.M. Pafno” e corectat de T. Nagy (p. 244) în PATERNO, presupunînd o „ligatură T+E”; de fapt nu este nicio ligatură, vîzîndu-se clar (pl. LXXXII 2) urmele literelor PATERNO.

Paragraful 6 al cap. VI (p. 262—263) *Stațiunea de vamă (portorium) Intercisa*, are unele goluri în bibliografia geneală, din care lipsește articolul lui A. Dolb, *A romai vá-mokról* [Despre vămile romane], în *AE 1946—8, p. 208—215* și S. de Lae, *Portorium, étude sur l'organisation douanière chez les*

Romains (Bruges, 1949, 510 p.). Despre vămile din Dacia romană în cadrul sistemului general vamal roman, vezi articolul din *Studii și cercetări de istorie veche*, IV, 1953, p. 784—793 (cu bibliografie mai amplă), apărut în 1954, deci încă inutilizabil pentru redactorii monografiei intercisane.

Indicele epigrafic (p. 333—338), cuprinzând numai unitățile militare. Impărații și regii, numele de persoane, zeii și elementele mitologice, este evident prea redus. Spre a fi utilizabil și util, un index este necesar, în chip firesc, să fie complet, cuprinzând tot materialul din inscripții sau măcar indicații asupra lui, ca elemente geografice (țări, localități etc.), gramaticale, așa-numite „notabilia varia”, forme de limbă ș.a., care lipsesc în indicele din *Intercisa* I. „Nomina virorum et mulierum” este alcătuit în mod foarte sumar și unilateral: conține personajele cu tria nomina numai la nomen gentile, nu și la cognomen, încât acestea din urmă nu apar în index la locul lor (alfabetic) decât când sînt singure, fără gentiliciu (ca Bit umarus, Bucco, Cusides, Revocata, Thalassus etc.); astfel, personajele ce poartă gentiliciu + cognomen, ca M. Aurelius Heraclytus nr. 31 și 116, Aurelius Bassus nr. 118, Aurelia Italia Thraca nr. 357, Domitia Revocata nr. 22 ș.a. apar numai la „Aurelii”, nu și la Heraclitus, Bassus, Italia, Revocata etc. Era necesar, evident, un control mai sever, o confruntare cu excelențele „indexuri” ale vechii și valoroasei colecții epigrafice *CIL*, ori ale colecțiilor și publicațiilor mai recente cu caracter epigrafic local.

Asemenea observații, rectificări, precizări de amănunt (firești și necesare la orice lucru de început) se vor face, scrutînd mai atent fotografiile sau monumentele epigrafice în original, și pentru alte piese fragmentare sau obscure, ceea ce — fără a diminua munca și meritele colectivului de redactori ai monografiei — va recupera noi elemente documentare din acest material fragmentar, care prin contribuții comune va putea fi elucidat și valorificat în mai largă măsură din punct de vedere epigrafic și istoric.

I. I. Russu

J. B. WARD PERKINS JOCELYN, M. C. TOYNBEE și RICHARD FRASER, *The Hunting Baths at Leptis Magna*, în *Archaeologia*, XCIII, p. 165—195 și pl. XXXIV—LI.

Studiul referitor la „Băile de Vînătoare” de la Leptis Magna a fost elaborat în urma cercetărilor întreprinse de autori la fața locului și întemeindu-se pe considerațiile asupra structurii arhitectonice a băilor și pe planurile întocmite în vara anului 1948 de arhitectul Richard Fraser, fost elev al Școlii Britanice din Roma. Termenul de „Băi de vînătoare” a fost preferat de cercetătorii englezi celui italian de „Terme extraurbane”, fiind mai distinctiv, și întrucît aceste terme nu s-au aflat în afara zidurilor orașului decât începînd din a doua decadă a secolului IV e. n. Așezate în partea de vest a orașului, la aproximativ 100 m de țărmul mării, „Băile de vînătoare” au fost date la iveală în timpul lucrărilor întreprinse de Școala italiană, în 1932—1933, sub conducerea profesorului Giacomo Guidi. Singurele date privitoare la aceste săpături găsindu-se în sumarele rapoarte săptămînale întocmite de persoana însărcinată cu supravegherea tehnică a săpăturilor și a consolidărilor, rapoarte ce se păstrează în arhivele fostei Suptintendențe a monumentelor și săpăturilor de la Tripoli, cuprinzînd problemele dezvelirii și consolidării complexului.

Interesul acestor terme stă în primul rînd în gradul neobișnuit de conservare, atît al structurii cît și al ornamentației, care înlesnesc cercetările asupra unei categorii de edificii larg răspîndite în Imperiul roman tîrziu, dar reprezentate de cele mai multe ori numai prin fundații.

Lucrarea pe care o trecem în revistă cuprinde următoarele cinci capitole: I. Date asupra cercetărilor și a poziției monumentului; II. Clădirea; III. Aprovizionarea cu apă și încălzirea; IV. Decorul interior; V. Data, caracterul și scopul.

Datorită sărăciei informațiilor asupra săpăturilor, autorii nu pot face considerații

În acest domeniu. Ceea ce se poate afirma cu siguranță este că „Băile de vinătoare” se aflau într-un cartier foarte depărtat de centrul orașului, și care s-a dezvoltat prea puțin sau de loc înainte de începutul secolului II e. n., dar de la această dată a fost înglobat în limitele orașului Leptis Magna, fapt dovedit prin existența unei străzi pavată îngrijit cu lespezi mari de piatră, cît și prin clădirile din preajma termelor și premergătoare lor, căci băile n-au fost primul edificiu ridicat în acest loc. Într-adevăr, în anumite puncte, la periferia corpului central al termelor, au apărut rămășițele unor clădiri mai vechi, nefolosite și adăugate nucleului central, lucru ușor de observat din diferența materialelor de construcție întrebuițate. Pereții de sud și de vest ai încăperii nr. 19 a termelor sînt tocmai astfel de resturi reutilizate.

Clădirea băilor prezintă mai multe faze de construcție și de extindere. Constructorii edificiului inițial al băilor s-au inspirat din noul curent arhitectural al capitalei romane de la sfîrșitul secolului I și din primii ani ai secolului II e. n. Se știe că una dintre principalele inovații ale arhitecturii romane față de arhitectura clasică greacă este rezolvarea pozitivă a problemei mării spațiului intern al edificiului, prin introducerea bolților. Tocmai aceasta e caracteristica „Băilor de vinătoare”, care la timpul lor au părut desigur de un modernism exagerat unor ochi obișnuiți cu ritmul rectiliniu al clasicismului elenist.

Înainte de a suferi vreo modificare, clădirea băilor se prezenta în modul următor: un coridor boltit conducea direct în frigidarium, o sală lungă cu tavanul boltit, cu extremitățile absidale, în care se aflau cele două bazine cu apă rece. Pe peretele dinspre nord al frigidarium-ului erau intrările în două încăperi alăturate, paralele cu coridorul de intrare, numerotate 3 și 4 (nr. 1 și 2 fiind coridorul și frigidariumul). S-ar putea ca aceste două încăperi să fi constituit apodyterium-ul și latrina, dar în faza următoare zidul despărțitor a fost înlăturat și s-a construit un mare bazin rectangular. Două deschideri în peretele de sud al frigidarium-

ului conduc în două săli octogonale alăturate (nr. 5 și 6) cu cupolă; nr. 5 pare să fi avut funcția de tepidarium. Tot spre sud, din sala 5 se pătrunde în încăperea nr. 8, iar din sala 6 în încăperea nr. 7. Aceste ultime încăperi sînt dreptunghiulare și comunicația între ele s-a făcut abia mai târziu. Camerele 5, 6, 7 și 8 au hypocaust și conducte de aer cald pe pereți, 7 și 8 avînd bazine de apă caldă căci reprezintă caldarium-ul. Nu este exclusă posibilitatea sugerată de modul în care comunică încăperile între ele ca în prima fază sălile 6 și 7 pe de o parte și 5 și 8 pe de alta să fi constituit două grupuri paralele de tepidarium și caldarium. Așa cum se prezintă, planul acestei prime faze a termelor are o pronunțată simetrie. Cu trecerea timpului, clădirea a suferit modificări ce au schimbat într-o oarecare măsură atît funcționarea ei internă cît și scopul social al termelor, care în ultima lor fază de dezvoltare era mult diferit de cel avut în vedre de primii arhitecți.

În afară de construirea unui nou bazin pe locul camerei 3 și a jumătății alăturate din camera 4, remanierele au atins și circuitul intern, astupînd unele uși și practicînd altele, și de asemenea sistemul de încălzire și de aprovizionare cu apă.

O importantă adăugire o constituie cele trei noi încăperi (9, 10, 11) din colțul de SV al edificiului, a căror destinație a fost aceea de caldarium. Cea mai nordică dintre ele era încălzită numai prin hypocaust, celelalte două și prin conducte pe pereți, ultima spre sud avînd bazin ridicat chiar deasupra cuptorului. Alături de sala octogonală nr. 5 și în comunicație cu ea, se clădește un nou bazin dreptunghiular, care iese din cadrul smetric al vechiului plan, și poate la început a servit drept cisternă, la fel ca încăperea nr. 21 de pe aceeași latură, ambele construite pe resturile clădirilor mai vechi. Dar cele mai multe și importante transformări s-au făcut pe laturile de nord și de est ale termelor, unde se clădesc noi săli ce se deosebesc de cele anterioare prin materialul de construcție folosit și prin forma acoperișului, fiind plănuite ca

un întreg cu un singur zid perimetru la sud și est, și cu un portic monumental pe toată lungimea laturii de nord, acesta reușind să ascundă prin unitatea sa diversitatea arhitecturii de dincolo de el. Porticul e constituit de șapte pilaștri mari, care susțineau probabil un acoperiș de lemn în pantă. Două intrări conduc, prima într-o sală mare (nr. 12) cu un rând de pilaștri pe mijloc — noul apodyterium (25,5 × 7 m) —, a doua într-o sală așezată spre NE, pictată cu trofee de vânătoare.

Din apodyterium se pătrunde în coridorul nr. 1 al vechii clădiri și în noile încăperi nr. 13, 14 și 17. Trebuie să amintim de asemenea micșorarea simțitoare a ferestrelor care în prima fază erau mai mari.

Modificările au atins și sistemul de aprovizionare cu apă și de încălzire. Astfel clădirea timpurie depindea într-o mare măsură de rezerva de apă de ploaie. Încăperea nr. 20 a fost inițial o cisternă cu acoperiș de lemn care aproviziona cu apă în modul cel mai simplu, printr-o conductă, bazinul din absida de vest a frigidarium-ului. Tot așa bazinul din cealaltă absidă era în comunicație cu o cisternă adiacentă pe latura de est. Aceste cisterne se umpleau cu apa de ploaie colectată direct și cu aceea strânsă în ghiabul cu care era prevăzută marginea acoperișurilor boltite ale diverselor săli, și apoi îndreptată prin conducte verticale în cisterne. Un grup de patru cisterne rectangulare se aflau pe latura sudică în spatele cuptoarelor caldarium-ului și constituiau rezerva cea mai importantă de apă în faza de dezvoltare a termelor. Numai una dintre ele, aceea dinspre NV, a fost complet săpată și pare să fi fost acoperită cu lemn sau poate de loc. Cisternele comunicau între ele și exista probabil un sistem de ridicare a apei la un nivel mai înalt. Judecând după capacitatea cisternei, care a fost complet săpată și a cărei adâncime este de 2,70 m, provizia de apă a celor patru cisterne la un loc era de aproximativ 130 000 l, încll trebuie presupus că cea mai mare cantitate de apă provenea din rezerva municipală. Printr-o conductă cu ramificații, apa era distribuită

din cisterne în bazinele caldarium-ului. Mai puțin interesant, dar tot atât de important este sistemul de scurgere și canalizare a apei folosite, ale cărui conducte mai vechi și mai noi au fost descoperite îndreptându-se în diverse direcții. Despre modul de încălzire din prima perioadă nu se poate vorbi cu certitudine, deoarece cuptoarele celor două mari caldaria (7 și 8) au fost modificate de mai multe ori; cuptorul al treilea (nr. 11) aparține unei faze mai noi. Structura cuptoarelor este ilustrată prin planurile și secțiunile întocmite de arhitectul Fraser (pl. XLVII și XLIX) și prin fotografiile (pl. XXXVIII).

Apa din bazinele caldarium-ului era încălzită prin boilere metalice azi dispărute, dar ale căror urme se văd și pentru care există analogii. Concomitent cu boilerele verticale s-a întrebuițat și așa-numitul „testudo” — cilindru metalic așezat orizontal, astupat la un capăt și liber la celălalt — care pătrundea în bazin. Partea rămasă afară venea în contact direct cu aerul cald din cuptor și apa din interiorul cilindrului se încălzea și menținea prin comunicație căldura apei din bazin. Astfel de cilindri metalici s-au găsit unul la Pompei, la Termele Stabiane, și al doilea în Villa de la Boscoreole.

După aceste date asupra arhitecturii și funcționării „Băilor de vânătoare” de la Lepcis Magna, se impune să ne oprim la ornamentația interioară a termelor, capitol al cărui interes, după însăși expresia autorilor, întrece pe al precedentelor, ceea ce s-a păstrat din decorul în stuc, din mozaicurile de pe pereți și de pe podele, din picturile ce împodobesc bolțile și pereții diferitelor săli, permițând să se reconstituie imaginea aproape exactă a aspectului acestui monument în perioadele succesive ale construcției și refacerilor sale.

Pentru mai multă claritate, socotesc necesară o anticipare în ce privește clasificarea diverselor moduri de ornamentație folosite la „Termele de vânătoare”. Într-adevăr, autorii au încercat să stabilească caracteristicile fiecărei faze în domeniul decorului intern

propunând trei perioade: *a*, *b* și *c*, prima corespunzând clădirii timpurii, ultimele, *b* și *c*, încadrându-se în cea de a doua mare fază de reconstruire a edificului, adică după ridicarea celui de al treilea bazin al frigidarium-ului pe ocul încăperilor 3 și 4. În general, trebuie reținut că ornamentul în cofraje de stuc pe pereți și bolți pare să fie limitat la perioada *a*, că mozaicurile cedează locul picturii și că pictura imitând marmura, deși poate și mai timpurie, este caracteristică mai ales ultimelor perioade.

Aceste considerații se referă numai la „Băile de vânătoare” și nu sînt neapărat generale.

Puține încăperi ale acestor terme se prezintă astăzi lipsite de orice decor; majoritatea păstrează urmele ornamentației din perioade diferite, fiind uneori vizibilă suprapunerea. Cele mai importante merită să fie descrise, întrucît constituie monumente ale artei provinciale romane din secolele II—IV e.n. Încăperea nr. 2, care a îndeplinit în tot timpul folosirii băilor funcția de frigidarium, oferă privitorului două din cele mai semnificative vestigii ale artei decorative romane din Tripolitania, cunoscute pînă acum: mozaicurile și scenele de vânătoare. În prima perioadă (*a*) decorul se compunea din mazoicuri și stucuri. Resturile mozaicului supraviețuiesc în semidomul absidei de est a frigidarium-ului deasupra bazinului. Pornind de la stînga spre dreapta, se pot vedea mai întîi parte din corpul gol al unei nimfe delicat colorat în tonuri palide, care alăptează un ied redat în culori închise de roșu și brun. În vecinătatea acestei scene dionysiace și la o scară mult mai mare, se află o parte din capul, umerii și pieptul unui imens Triton, colorat în cenușiu, verde și brun. O ferăstruică practică probabil ulterior mozaicului, căci li taie, desparte reprezentările precedente de o scenă nilotică. Unul din fragmentele acestei scene, în extrema dreaptă a semidomului, înfățișează partea din față a corpului unui crocodil reprezentat în profil spre dreapta, în culori foarte frumoase (care se pot admira pe planșa în culori nr. XXXIV). Desenul acestor mozaicuri dovedește multă îndemnare, atât în

contur, cît și că efect coloristic. Tesserae-le mozaicului sînt ceva mai mici de 1 cm și sînt făcute din marmură, piatră colorată și cuburi de sticlă cu o gamă foarte bogată de culori și nuanțe. Ulterior, mozaicurile și stucaturile din prima perioadă au fost acoperite cu un strat de stuc pictat care se mai păstrează pe alocuri, iar la o dată și mai recentă, pereții frigidarium-ului și ai absidelor au fost plăcați cu marmură (în cea mai mare parte cenușie) pînă la înălțimea la care începe arcul bolții, terminându-se printr-o cornișă. Podeaua a fost pavată cu lespezi mari de marmură cenușie frigiană, sau albă, și unele plăci se află încă *in situ*. Cele două trepte ale bazinelor din abside sînt și ele din marmură. În ultima perioadă, *c*, se încadrează cele două mari frize pe scene de vânătoare, pictate deasupra cornișei, pe toată lungimea pereților de nord și sud și avînd o înălțime de 1,60 m. Pictura de pe peretele de nord redă o luptă cu lei, dar din păcate nu s-a păstrat decît în mici porțiuni. Pe latura opusă de sud, vânătoarea sau mai probabil lupta în arenă este aceea cu leoparzi, de astă dată scena foarte bine conservată permițînd aprecierea remarcabilei valori artistice a acestei fresce. Zece vînători (patru cu numele scrise alături, NUBER, [V?] INCINUS, [I.?] IBENTIUS și BICTOR) sînt în luptă cu șase leoparzi — numele a trei dintre ei fiind RAPIDUS, FULGENTIUS și GABATIUS (?).

În general vînătorii stăpînesc situația, totuși doi dintre ei sînt doborîți, iar cel numit BICTOR e gata să moară. Pictura este realistă, deși poate și puțin impresionist tratată, dar pînă de viață și de puternică mișcare. Artistul stăpînind perspectiva. Culoarele vii ale tunicilor, blana leoparzilor subtil redată în nuanțe, sînt scoase în relief de culoarea uitară a fondului care sugerează nisipul arenei.

Descrierea în linii foarte largi a ornamentației frigidarium-ului ne permite să trecem la alte încăperi ale termelor. Încăperile nr. 3 și 4, care au fost transformate într-un bazin mare (nr. 4 numai în parte), mai păstrează porțiuni ale decorului din perioada *a*. Ilustrat prin suprafețe dreptunghiulare (80 × 43cm) de stuc cu marginile în relief și cu urme decullore.

După transformarea în piscină, comunicația cu frigidarium-ul s-a făcut printr-o intrare largă cu arcadă, iar vechiul decor pare să fi fost înlocuit cu pictarea părții superioare a pereților în culori diverse. O cornișă de marmură desparte zona policromă de partea inferioară a pereților placată cu bucăți dreptunghiulare de marmură așezate vertical, alternând una largă cu una îngustă, și nu așezate la întâmplare, așa cum în mod greșit s-a făcut restaurarea. La o distanță de 1,80 m mai jos de cornișa superioară se află o margine în relief care indică limita de sus a bazinului, a cărui adâncime este de 1,50 m, pereții lui fiind plăcați cu marmură în același fel ca mai sus. În perioada c, zona colorată a pereților a căpătat o nouă înfățișare prin scenele nilotice pictate probabil pe toate laturile, dar din care nu s-au păstrat urme decât în unele locuri. Peisajul nilotic de pe laturile arcadei e populat cu oameni, animale specifice și păsări. Același gen de peisaj se întâlnește și pe peretele de est. Culorile și-au pierdut în general din strălucirea originală și figurile sînt redată la o scară mult mai mică decât cele din frigidarium, dar sînt tratate cu mai multă delicatețe. Efectul de ansamblu, atunci cînd pe toate patru laturile încăperii se păstrau încă peisaje nilotice, trebuie să fi fost deosebit de plăcut și decorativ.

Celelalte săli ale termelor, deși nu prezintă scene pictate, sînt totuși interesante pentru decorul din diferite perioade, dar nu putem aminti decât vestigiile mai importante. În această categorie intră mozaicurile pavimentare din diverse încăperi, păstrate total sau parțial.

Mozaicul din camera octogonală nr. 5 (tepidarium) nu s-a păstrat *in situ* decât într-un colț spre vest, de unde se poate constata că un motiv spiralic în negru pe fond alb înconjură încăperea, mărginind mozaicul interior în zig-zaguri. În încăperea nr. 6 (primul caldarium) o bună parte a mozaicului s-a păstrat și prezintă un model de cercuri care prin întretăiere formează romburi; pe margine, același model de ghirlandă cu spirale. Culorile întrebuițate sînt alb, negru și galben. Camera nr. 7 are mozaicul păstrat în

întregime și un motiv decorativ ingenios și complicat, bazat tot pe întretăierea cercurilor, dar în care culorile au o dublă alternanță: negru-alb-negru și galben-alb-galben. O altă variantă a aceluiași motiv se întâlnește în camera nr. 8, dar interesant este pragul dintre camerele 7 și 8 al cărui mozaic reprezintă o amforă stilizată. În aripa de NE, mai nouă, a băilor. apodyterium-ul are un mozaic cu model exagonal și rombic, pe care îl regăsim la o scară mai mică în sala nr. 17, dar aici romburile sînt în culoare și hexagoanele în alb. Mozaicul din camera nr. 13 nu acoperă întreaga suprafață a podelei și utilizează același motiv de cercuri întretăiate întâlnit în diverse variante pînă acum.

Nu cred că se poate încheia o cît de sumară trecere în revistă a ornamentației „Băilor de vînătoare”, înainte de a fi vorbit despre decorul încăperii nr. 17. Două perioade se disting: prima cu o pictură cu caracter arhitectural, a doua contemporană cu fresca din marea sală a frigidarium-ului. În prima perioadă, ornamentul predominant geometric se îmbină cu cel floral stilizat, producînd un efect decorativ remarcabil, datorit în parte și culorilor bine alese: galben Neapole, albastru prusian, roșu cărămiziu și verde smarald (figura nr. 4 din text reproduce desenul mural din prima perioadă a acestei încăperi). Decorul de dată mai recentă constă din compartimentarea părții inferioare a pereților în suprafețe largi și înguste cu înălțimea de 1,60 m. În interiorul suprafețelor largi erau pictate piei de animale, probabil ca trofee de vînătoare, în timp ce în acele înguste se afla figura unui om (verosimil un vînător), redat într-un stil viguros și impresionist. Pe latura de est s-au păstrat șapte dreptunghiuri cu piei de animale și șase cu figuri omenești.

În ciuda faptului că unele amănunte au fost neglijate în expunerea de față, socotim că descrierile de mai sus sînt totuși suficiente pentru a permite o privire de ansamblu asupra unui monument de importanța acestuia. Este deci locul și momentul pentru expunerea concluziilor autorilor studiului în ce privește data, caracterul și scopul acestor terme.

Din totalitatea datelor arheologice, rezultă că băile au fost construite cel mai devreme în ultima parte a secolului II e.n. și părăsire înainte de sfârșitul secolului IV e.n., probabil cu prilejul atacurilor triburilor din interior, întimplate în 363. Procopius (*De Aedificiis*, VI. 4) relatează că armatele lui Justinian în 533—534 au găsit cea mai mare parte a orașului Leptis Magna pustie și îngropată sub dune de nisip. E cert că acoperirea cu nisip a început dinspre sud și vest (termele sînt la vest de oraș) tot în secolul IV (așa cum o dovedesc rămășițele unor ziduri menite să împiedice blocarea unor drumuri cu nisip) și desigur aceasta a constituit o cauză serioasă pentru părăsirea unui edificiu așezat atât de excentric. Datele propuse de autori sînt confirmate și de caracterul arhitecturii clădirii și de acela al decorului.

Din punct de vedere arhitectural, termele se înrudesc și originea lor trebuie căutată în construcții ca Domus Aurea, palatul lui Domitian de pe Palatin și Villa lui Hadrian de la Tivoli. Cea din urmă oferă un *terminus post quem* pentru pătrunderea acestui nou gen arhitectural în provincii. O comparație între „Băile de vinătoare” de la Leptis și băile mici din Villa lui Hadrian dovedește limpede că cele dintîi sînt considerabil posterioare, căci nefiind o construcție cu caracter oficial, e greu de crezut că s-a adoptat o modă atât de nouă și deosebită la un interval scurt. Mai mult decît atât, „Băile de vinătoare” arată un progres sensibil, deoarece anarhia primelor experimentări în acest nou stil a fost depășită, făcînd loc sobrietății în ce privește planul, și în același timp s-au părăsit ultimele rămășițe ale clasicismului în aspectul exterior: aci avem de-a face cu un funcționalism nedeghizat și nelnfumusețat. Toate acestea presupun o evoluție de durată.

Ornamentul oferă criterii mai puțin sigure de datare, căci în genere datarea picturilor și mozaicurilor din epoca imperială pe baze stilistice este precară. Totuși naturalismul și impresionismul marilor scene pictate, precum și faptul că există o oarecare asemănare între tratarea chipurilor vînătorilor de leopardi și

aceea a figurilor lui Septimius Severus și familiei sale pe medalionul din Berlin, fac posibilă atribuirea scenelor secolului II e.n.

Mozaicurile pavimentare ale apodteriumului și încăperii nr. 17 sînt sigur atribuite secolului IV prin descoperiri asemănătoare de la Sabratha (Africa de nord), datate stratigrafic.

Excelenta conservare a „Băilor de vinătoare” are o mare importanță pentru studiul acestui gen de arhitectură, dezvoltat mai ales în vremea imperiului tîrziu, deoarece la majoritatea edificiilor din această categorie nu s-au păstrat decît temeliiile și numai rareori ziduri și bolți. Lucrările de consolidare și reconstruire efectuate de Școala italiană, au redat băilor aspectul impunător de altă dată, stăvilind în același timp acțiunea distrugătoare a agenților externi.

Mărimea acestor terme este un indiciu prețios pentru determinarea scopului și caracterului lor. Din acest punct de vedere, ele ocupă un loc de mijloc între categoria nărilor băi publice și aceea a băilor private arexate caselor particularilor, constituind o clasă specială destul de bine reprezentată în Tripolitania și Africa de Nord. „Băile de vinătoare” nu aparțin unei clădiri particulare, fiind și mult mai impunătoare decît chiar opulentele băi private de la Sabratha cunoscute sub numele de „Băile lui Oceanos”. Pe lângă aceasta sînt de sine stătătoare, intrarea lor fiind direct din stradă, așa încît le putem atribui un scop semi-public. Care va fi fost acesta, e mai greu de precizat; totuși este evident, din caracterul ornamental interior, că cel puțin în ultima fază de folosire este vorba de ceva legat de vinătoarea animalelor sălbatice sau de comerțul lor. Monumentele epigrafice din Tripolitania nu pomenesc de activitatea acestor „collegia”, dar e nelndoios că au existat asociații comerciale de diverse forme, și printre cele mai importante pentru economia provinciei Tripolitania se numără și aceea a vînătorilor și exportatorilor de „ferae libyae”, articol cerut atât în capitală cît și în oșele provinciale pentru jocurile din amfiteatre; iar cei ce se ocupau cu furnizarea aestei

mărți erau desigur oameni cu posibilități mari și se bucurau de o deosebită considerație din partea comunității, așa cum o dovedesc unele dedicații în onoarea lor. S-ar putea ca decorul băilor să fie lipsit de orice semnificație, dar se poate tot așa de bine ca scenele de vânătoare și trofeele pictate în sălile nr. 2 și nr. 17 să fi fost cadrul cel mai potrivit pentru locul de întâlnire al membrilor unei asociații ce se ocupa cu vânătoarea, expunerea și exportarea animalelor sălbatice africane. Dacă această ipoteză este aceea adevărată, numele de „Băi de vânătoare”, dat de autorii studiului acestor terme de la Leptis Magna, este pe deplin îndreptățit.

Carmen Radu

I. I. RUSSU, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *Activitatea muzeelor*, Statul popular al regiunii Cluj, Secția culturală, Cluj, 1956, p. 118—131.

Este cît se poate de îmbucurător faptul că Sfaturile populare regionale și raionale acordă o atenție din ce în ce mai crescută trecutului patriei noastre și documentelor ei istorice. Muzele au luat ființă pretutindeni și organizarea lor în scopul de a-și îndeplini rolul educativ-cultural față de poporul muncitor formează preocuparea de seamă a autorităților locale. Seriozitatea acestei preocupări reiese și din aceea că pentru valorificarea documentelor istorice se face apel la specialiști cu îndelungată experiență.

Cunoscutul nostru epigrafist, I. I. Russu, se ocupă în publicația amintită mai sus de cinci monumente epigrafice din Muzeul raional Dej. Patru din ele se referă la aceeași chestiune — stațiunea de beneficiari din Samus (Cășei) și regiunea Ans (?). Chestiunea era cunoscută de mai înainte pe baza altei inscripții care, fiind citită și interpretată greșit, dăduse naștere la variate discuții. I. I. Russu rezolvă chestiunea arătînd că e vorba de un comandant al stației de beneficiari din Samus care avea controlul, poliția localității și regiunii

apropiate, al cărei nume abreviat, Ans, din prudență nu-l întregeste.

Al cincilea monument e o piatră funerară pusă de *eq(ues) al(ae) Elec(torum)* soției și socrului său. Cu privire la *ala Electorum* crede că poate să fie identică cu *Vexillatio equitum Illyricorum*, mai tirziu *Ala I Illyricorum* din Dacia, unde sub diferite numiri apare în cursul secolului II e.n.: *vexillatio equitum Illyricorum*, *numerus Illyricorum*, *numerus equitum electorum ex Illyrico*, *Ala I Illyricorum*.

N. GOSTAR și L. DAVID, *O gemă gnostică în Muzeul istoric din Cluj*, în *Activitatea muzeelor*, Statul popular al regiunii Cluj, Secția culturală, Cluj, 1956, p. 135—138.

Autorii determină tipul gemei provenite de la Rominași și aflătoare în Muzeul din Cluj, stabilind că este un *abraxus*, aparținînd creștinilor din eresia gnosticilor basilieni din epoca creștinismului primitiv (sec. II—III). Este prima descoperire cu caracter creștin, datată înainte de secolul IV, aflată în Dacia.

Gr. Florescu

Z. KÁDÁR, *Dix années de recherches relatives aux monuments byzantins de Hongrie (1945—1955)*, în *Byzantinoslavica*, XVIII, 2, 1957, p. 275—291.

Se începe cu observația că, spre deosebire de domeniul istoric și filologic, în care studiile de bizantinologie din Ungaria și-au câștigat un prestigiu internațional necontestat, în domeniul arheologiei și al istoriei artei bizantine, cercetările maghiare au rămas mai în urmă. Această lipsă e atribuită de autor greșitei orientări politice și științifice din Ungaria dinainte de eliberare, asupra căreia a atras atenția în primul rînd acad. Gy. Moravcsik, într-o ședință solemnă a Academiei de științe ungare, cu care prilej, cunoscutul șef al școlii de bizantinologie maghiară arăta că „studiul amănunțit al raporturilor ungaro-bizantine constituie încă una din sarcinile viitorului”.

Înainte de a trece în revistă ultimele cercetări cu privire la relațiile ungaro-bizantine, au-

torul socotește necesar să arate pe scurt constatările interesând aceleași relații, făcute cu prilejul studierii unor monumente din timpul migrației popoarelor. Astfel, de exemplu, lucrarea lui N. Fettich despre materialele arheologice ale hunilor¹ se ocupă și cu unele probleme importante de arheologie bizantină (cultura Martinovka, descoperirea de la Zalesie). Arheologii D. Csallány, J. Harmatta ș.a. au arătat mai precis caracterul bizantin al unora dintre descoperirile studiate de N. Fettich. O importanță deosebită prezintă studiul de sinteză al lui L. Huszár despre monedele din epoca migrațiilor, găsite în regiunea Dunării Mijlocii². Problema raporturilor gepido-bizantine se află în studiul lui D. Csallány. Același arheolog se ocupă în chip special de relațiile avaro-bizantine, problemă mult mai complexă și mai importantă, asupra căreia și-au îndreptat atenția în ultimul timp câțiva încercați cercetători maghiari (T. Nagy, I. Kovrig, G. Fehér). În centrul cercetărilor arheologice din primul plan cincinal (1950—1954) a fost situat studiul urmelor slavilor în Ungaria. Săpăturile de la Zalavár au adus la lumină resturi de cultură materială slave, arătând o puternică influență bizantină. Obiectele de podoabă descoperite în acest loc constituie, pentru a spune astfel, precedente istorice ale podoabelor descoperite în cimitirele slavo-maghiare din secolul XI (cimitirele de la Halimba, Szob-Vendelin ș.a.).

Cu privire la studiul relațiilor bizantine din epoca arpadiană și a secolelor imediat următoare, primul plan cincinal al arheologiei maghiare a prevăzut, pe lângă stringerea la un loc și studierea materialelor deja cunoscute, executarea de noi săpături, pentru elucidarea problemei. Cercetările sistematice, organizate

¹ N. Fettich, *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*, în *ArchHung*, N. S., XXXI, 1951 (text maghiar și german).

² L. Huszár, *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken*, în *ActaArch*, 5, 1955, p. 61—109.

conform principiului metodei complexe, n-au putut fi începute decât după ce s-au adus precizările istorice necesare. În care un rol de frunte i-a revenit acad. Gy. Moravcsik. O contribuție însemnată a adus și studiul sumar al lui M. Gyóni despre problema episcopiei orientale din regiunea Temes. Această regiune era condusă de un duce botezat după ritul oriental, depinzând, din punct de vedere religios, între anii 869 și 1028, de patriarhia din Ohrida. Tezaurul găsit în regiunea amintită, la Slnnicolaul Mare, constituie o strălucită dovadă a relațiilor culturale ale acesteia cu Orientul. Colectivul de studii bizantine al Academiei de științe ungare a organizat în 1953 o anchetă în regiunea dintre Dunăre și Tisa, în scopul „stabilirii topografiei filialelor mănăstirii Szávaszentdemeter”. Între altele, s-au descoperit vestigiile comunei Kórógszentgyörgy, care aparținea domeniilor acestei mănăstiri de rit grec. Un monument cu totul aparte este biserica de la Tarnaszentmaria (sec. X), al cărei stil de construcție arată, după J. Csemegi, unele legături cu arhitectura din Caucaz. În schimb, cornul de fildeș atribuit ducelui Lehel este socotit de studiul lui Gy. László un remarcabil monument de artă bizantină, din secolele IX—X.

Referitor la elementele bizantine ale artei maghiare din epoca arpadiană, e de reținut observația lui D. Dercsényi, după care acestea ar fi venit în Ungaria pe calea ocultă a Occidentului. Influența directă a Bizanțului s-a exercitat îndeosebi asupra pieselor de orfevrărie și textile. În sculptura epocii arpadiene, influențele bizantine au venit prin mijlociile Venetiei, deși se pare că nu trebuie trecută la vedere nici contribuția directă balcanică. În pictura aceleiași epoci poate fi vorba nu atât de o „influență bizantină”, cât de unele tendințe de „bizantinizare”, în care Italia a jucat rolul principal. Se constată totuși unele elemente de origine bizantină. În această privință discuțiile aprinse au fost purtate în jurul frescelor de la Feldebro (sec. XI—XII). Pentru perioada de timp mai târzie (sec. XIII), o însemnată deosebită prezintă pictura murală a bisericilor ortodoxe din Transilvania.

Asupra pieselor de orfevrărie din epoca arpadiană, arătând o influență bizantină, autorul face observația că nici o lucrare importantă tratând această problemă n-a apărut în Ungaria în ultimii zece ani. Dintre aceste piese, tezaurul de la Tokai (a doua jumătate a sec. X) a constituit obiectul unei dizertații, un reliefiar plin aci necunoscut, de la sfârșitul secolului XI a fost publicat în 1955 de Ch. Csányi, iar cu privire la renumita coroană maghiară au fost scrise în afara Ungariei o serie de studii, cele mai multe dintre ele aparținând unor autori străini. Un deosebit interes pentru descoperirile asemănătoare de pe teritoriul R. P. Române prezintă monografia tratând despre crucile pectorale bizantine găsite pe teritoriul R. P. Ungare¹.

Unele probleme interesante s-au pus în ultimii ani cu privire la rolul curții regale maghiare în propagarea civilizației bizantine în Ungaria.

Luând ca exemplu realizările bizantino-logiei sovietice, cercetătorii maghiari au făcut în anii 1945—1955 progrese însemnate în cunoașterea monumentelor de cultură materială-bizantină din Ungaria. În ceea ce privește metoda de lucru, s-a prevăzut de asemenea studierea Peninsulei balcanice și a Rusiei meridionale, nu numai a Italiei, ca zone intermediare ale influenței bizantine asupra Ungariei, atât în epoca migrațiilor, cât și în epoca arpadiană. Rolul Kievului a fost hotărât pentru civilizația maghiară la mijlocul secolului XI.

Pentru lucrările de sinteză ce se vor întocmi în viitor este absolut necesară publicarea monografică a monumentelor cunoscute plin acum, în primul rând a celor din epoca migrațiilor, dintre care unele sînt în manuscris (corpus-ul monumentelor gepide), iar altele în lucru (corpus-ul monumentelor slave din Ungaria). Pentru lămurirea raporturilor ungaro-bizantine din secolele XI—XII, urmează să fie descoperite cimitir. le din epoca arpadiană,

¹ M. Bárány-Oberschall, *Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden, in Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter*, Baden-Baden 1953, p. 207—246.

care trebuie cercetate cu atenție și din punctul de vedere al diferențierii sociale. În afară de diferite așezări omenești, trebuie acordată o deosebită atenție ruinelor mănăstirilor care pot servi la completarea informației științifice.

Autorul încheie cu convingerea că „forurile conducătoare ale științei maghiare și în special cercetătorii maghiari, ajutați în chip generos în activitatea lor de prietenii sovietici, cehoslovaci, români și bulgari, vor contribui în cadrul celui de al doilea plan cincinal, prin cercetări și mai importante, la studiul monumentelor bizantine din Ungaria”.

I. Barnea

RADOSLAV KATIČIĆ, "Ανα ή Κομνηνή και ό Όμηρος, in 'Επετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, XXVII, 1957, p. 213—223.

Alexiada Anei Comnena este una din cele mai de seamă opere ale istoriografiei bizantine, datorită faptului că ea constituie izvorul istoric principal pentru glorioasa epocă de domnie a tatălui său, împăratul Alexios I Comnenul (1081—1118). Această scriere are însă și o mare importanță literară. Printre puținii cercetători a căror atenție a fost reținută în chip special și de frumusețea literară a *Alexiadei*, se numără istoricii români N. Iorga și Vasile Grecu, primul subliniind influența poemelor homerice asupra acestei opere, iar cel de al doilea socotind creația Anei Comnena o adevărată epopee homerică în proză.

Autorul studiului de față arată cu exemple din cuprinsul opereii, că influența homerică asupra *Alexiadei* nu se mărginește numai la forma exterioară a cuvintelor, ci că întreaga scriere este străbătută de spiritul de epopee, conținutul ei amintindu-ne îndeosebi pe acela al *Iliadei*. Explicația asemănării trebuie căutată în viața socială a Bizanțului din secolele XI—XII. Se știe că dinastia Comnenilor provine din aristocrația militară a Bizan-

țului, ca reprezentând pe marii conducători feudali ai provinciilor, care dețineau și cele mai înalte ranguri în armată. Aceste puternice familii stăpneau domenii întinse, în special în Tracia și Asia Mică. Admirarea pe care o arată Ana Comnena față de poemele homerice și mai ales față de Iliada, se datorează mentalității autentice feudale a autoarei, generată de poziția ei de clasă, mentalitate care era în același timp și aceea a feudalilor bizantini. În felul acesta istoria se confundă cu epopeea, iar istoricul devine poet. Alexiada poate fi socotită totodată, ca și alte scrieri bizantine ce continuă o tradiție veche, o operă literară ce înfățișează în mare măsură realitatea istorică din perioada cunoscută de timp.

I. Barnea

Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. publicate sub îngrijirea lui B. A. Ribakov; *Труды Государственного Исторического Музея*, vol. 32, Moscova, 1956, 254 p.

În ultima vreme o preocupare specială a istoricilor și a arheologilor sovietici a constituit-o istoria satului rus. Pe lângă opere de sinteză¹, culegeri de materiale², au apărut și unele studii speciale, care se bazează și pe un bogat material arheologic. În felul acesta culegerea *Studii referitoare la istoria satului rus în sec. X—XIII*, apărută în 1956 ca

al 32-lea volum al *Lucrărilor Muzeului istoric de Stat din Moscova*, sub redacția acad. prof. B. A. Ribakov, vine să întregască cunoștințele noastre despre populația, economia agrară și meșteșugurile sătești din secolele X—XIII din Rusia nord-estică și nord-vestică.

Punând în discuție importanta problemă a începuturilor relațiilor feudale, studiile pe care le recenzăm valorifică o serie de descoperiri arheologice extrem de importante privind viața și economia sătească în secolele X—XIII în răsăritul Europei.

Este indiscutabil că studiul materialului provenit din descoperirile arheologice, fie că este vorba de o așezare feudală timpurie sau de una prefeudală, va permite — într-un viitor apropiat — clarificarea unor probleme istorice pentru care izvoarele scrise nu ne dau încă un răspuns precis. În acest sens B. A. Ribakov are dreptate când afirmă în Prefață că „studiul materialului extensiv de varlat caracterizând istoria satului permite stabilirea epocii când agricultura a devenit baza economică, când meșteșugurile s-au separat de agricultură și în fine — cea ce este esențial — când au apărut relațiile feudale, adică stabilirea limitei între cele două formațiuni social-economice, orânduira comunei primitive și orînduirea feudală” (p. 5). În această ordine de idei munca desfășurată de colectivul Muzeului istoric de stat din Moscova, începînd din 1951, trebuia să contribuie prin multiplele cercetări arheologice și istorice la rezolvarea unor probleme referitoare la istoria satului rus în perioada pemon-golă.

Astfel, A. V. Uspenskaia și M. V. Iehner, bazîndu-se pe un material arheologic provenit din săpături și recunoașteri de suprafață alte anterioare cît și recente, au căutat să generalizeze rezultatele obținute și să tragă unele concluzii privind *Așezările din Rusia veche* (p. 7—18). Considerînd că tipul, limen-siunile și planul și desimea așezărilor alături de elemente importante în studiul vieții rurale din Rusia veche, autorii au pus în discuție,

¹ B. D. Grekov, *Крестьяне на Руси*. М.—Л., 1946; N. M. Drujinin, *Государственные крестьяне и реформа* П. Д. Киселева, М.—Л., 1946; B. A. Ribakov, *Ремесло древней Руси*, Moscova, 1948, V. K. Goncearov, *Райковецкое городище*, Kiev, 1950; K. V. Sivkov, *Очерки по истории крепостного хозяйства и крестьянского движения в России*, М., 1951; P. N. Treteakov, *Восточнославянские племена*, Moscova, 1953.

² *Материалы по истории земледелия*, СССР I, Moscova, 1952.

pe baza materialului arheologic, existența unor așezări rurale, pe care apoi le-au identificat cu cele menționate documentar în secolele XII—XIII. Cercetînd materialul arheologic publicat și inedit din depozitele Institutului de istoria culturii materiale, a Muzeului istoric de stat și a altor muzee regionale, precum și cronicile și documentele interne din secolele XII—XIII, autorii au putut întocmi harta așezărilor și mormintelor în curgane din Rusia nord-estică și nord-vestică din secolul X pînă în prima jumătate a secolului XIII. În afară de aceasta, ei au însoțit harta cu o anexă, cuprinzînd 137 așezări orășenești sau de tip orășenesc, 427 așezări sătești și 1394 necropole cu curgane, din care majoritatea aparțin indiscutabil populației sătești, subliniind că cercetările în acest domeniu vor continua și harta va fi mereu completată cu noi așezări și morminte descoperite în cursul cercetărilor arheologice întreprinse și de alte colective.

Relativ la metoda de clasificare a așezărilor cartate, autorii au recunoscut greutatea existentă în momentul de față în ceea ce privește clasificarea așezărilor în grupa urbană sau rurală. Credem că nu este lipsit de interes să reproducem argumentul adus de autori în clasificarea adoptată: „Atunci cînd am atribuit un punct populat așezării de tip rural sau urban, noi ne-am orientat în funcție de importanța sa economico-politică. Am considerat ca orașe acele așezări care au îndeplinit funcții comercialo-meșteșugărești, sau au jucat rolul unor cetăți, avînd întărituri defensive sub forma unor șanțuri și valuri, iar ca sate am considerat acele așezări a căror funcții se limitau în general la producția agrară” (p. 10). Autorii scapă însă din vedere faptul că și curțile boierești întărite de pe domeniile feudale au jucat un rol economic fără să fi fost însă orașe sau așezări de tip urban. Este cunoscut faptul că pe unele domenii feudale au existat meșteșugari, a căror producție a jucat un rol bine determinat în cadrul economiei închise, iar descoperirea unor ateliere meșteșugărești în astfel de așezări nu constituie un argument în favoarea

atribuirii așezării respective grupei așezărilor urbane pe baza criteriului că această așezare a îndeplinit funcții comercialo-meșteșugărești. De altfel, autorii au inclus în lista așezărilor rurale unele din aceste curți boierești de pe domeniile feudale, introducînd totodată, tot aici, și unele suburbii orășenești sau sate care au jucat rolul de suburbie, fiind descoperite în imediata apropiere a unei așezări întărite. Iată de ce clasificarea autorilor nu poate fi acceptată în totul, deși principalul criteriu rămîne valabil și credem că această problemă va putea fi rezolvată just numai în urma unor săpături arheologice sistematice.

Harta astfel întocmită este incompletă, ceea ce remarcă și autorii (p. 12), dar rezultatele cartării efectuate dau posibilitatea să se întrevadă unele generalizări referitoare la răspîndirea și tipul așezărilor, constituind o bază de plecare pentru cercetările ulterioare și o prețioasă indicație metodologică pentru studiile de același fel de la noi din țară. Ceea ce impresionează de la prima vedere a hărții este faptul că 65% din totalul monumentelor se grupează în bazinele apelor mari, Volga, Nipru, Dvina de vest, Oka, dens populate și în epocile anterioare. Foarte multe din așezările sătești sînt situate pe locul altor așezări străvechi, ceea ce se explică prin faptul că așezările cu caracter rural, unde se practică mai ales agricultura, erau obligate să se grupeze în văile libere de pădure, cu mai puține bălți și cu soluri aluvionare fertile, propice agriculturii. Aici, în văile rîurilor existau lunci inundabile unde vegetația abundentă constituia hrana vitelor, apele înseși constituind, în același timp, principalele căi de comunicație în acele vremuri (p. 12—13).

Un alt fenomen interesant privind răspîndirea așezărilor sătești îl constituie plasarea onora dintre ele la confluența rîurilor, unde văile sînt mai largi. Pe terasele aluvionare locuitorii respectivi găseau teren arabil propice și tot aici se încrucișau și unele drumuri comerciale. Astfel se distinge primul

tip de aşezare rurală, *acela di. v. vile apelor navigabile*.

Dar în afară de acest tip de aşezare sătească, autorii mai deosebesc şi un alt tip: *acela situat pe cumpâna apelor*. Fenomenul se întâlneşte în regiunea de interfluviu Luga-Neva, unde condiţiile naturale au permis acest lucru. Descoperirea multor cimitire cu curgane atestă aci prezenţa unei populaţii numeroase, răsplădită într-o serie de aşezări rurale mărunte, fenomen explicabil prin aceea că aici există mai puţine păduri şi mlaştini, populaţia avînd la îndemînă mai mult pămînt arabil. Numărul redus al aşezărilor de acest tip (10% din totalul aşezărilor săteşti cartate de autori) constituind o excepţie, confirmă regula generală în ceea ce priveşte fixarea aşezărilor umane pe marele artere fluviale şi în preajma marilor lacuri. Pe terasele acestor artere fluviale trec principalele drumuri comerciale: cel al Volgăi, al Niprului, Ilmenului şi altele, care au contribuit la rîndul lor la dezvoltarea economică a acestor teritorii (p. 13—14).

Analizînd răspîndirea aşezărilor în general pe teritoriul studiat, autorii mai constată un fenomen particular şi anume: 12% din monumentele arheologice studiate, datînd din secolele X—XIII sînt grupate în bazinul rîului Moscova, fapt care îşi găseşte explicaţia în cercetarea mai intensă din punct de vedere arheologic a regiunii respective (p. 14—15, nota 1). La fel se observă concentrări masive de aşezări pe Volga, unde în unele sectoare — cum ar fi la Kostroma, Uglich —, satele se înşiră ca mărgelile la distanţă de 3—5 km unele de altele sau pe alte artere principale ca Nipru şi Oka.

În ceea ce priveşte forma şi dimensiunile acestor aşezări, autorii au folosit datele arheologice referitoare la 74 silişti şi au alcătuit un tabel al suprafeţelor aşezărilor săteşti (p. 16—17). Cea mai mică suprafaţă este de 625 m² şi cea mai mare de 115 500 m² (respectiv Skneatino, regiunea Kalinin şi Visotskoe, regiunea Moscova). În medie suprafaţa aşezărilor rurale ar varia între 1 250 m² şi 37 500 m². Pe această suprafaţă

satele se constituiau în formă liniară de-a lungul unei văi de rîu sau pe malul unui lac, casele fiind dispuse pe un rînd şi rareori pe două rînduri. Existau puţine curţi acest tip de aşezare sătească continuînd şi mai tîrziu, chiar în secolul XVI. Înformaţiile scrise pomenesc despre așa-numitele sate cu una-două sau una-trei curţi.

Studiul aşezărilor datînd din secolele X—XIII din Rusia a constituit obiectul unei atente munci de teren şi laborator, autorii dînd dovadă de multă conştiinţozitate şi rigurozitate ştiinţifică, ceea ce le-a permis să ajungă la concluzii foarte importante, din care desprindem următoarele: 1) Populaţia din Rusia de NE şi NV din secolele X—XIII s-a grupat în aşezări pe suprafeţe — nu prea mari — cu soluri aluvionare, adică în văile rîurilor propice agriculturii şi creşterii vitelor, ceea ce este un argument în favoarea ideii că agricultura a jucat un rol predominant în economia vechiului sat rus. 2) „Petele albe”, corespunzînd unor terenuri mlăştinoase şi masiv împădurite, se explică prin lipsa populaţiei pe acele locuri şi nu se datoresc unei slabe cercetări arheologice a teritoriilor respective. Este interesant că acest fenomen persistă pînă în zilele noastre. 3) Majoritatea vechilor oraşe ruseşti au luat naştere în regiunile cu cea mai mare concentrare de populaţie agricolă¹. Astfel, oraşele Suzdal, Rostov, Pereslavl-Zalesski, Iurlev-Polski, Vladimir, Bogolubov, Kostroma, Uglich sînt înconjurăte de monumente arheologice rămase de pe urma unor aşezări săteşti. Fenomenul se repetă şi în regiunile Reazan şi Smolensk.

Studiul analizat aci prezintă o foarte mare importanţă pentru cercetările colective „Seliştile din Moldova”, iar indicaţiile metodologice privind clasificarea aşezărilor umane pe un teritoriu dat trebuie luate în consideraţie. Cercetările de suprafaţă efec-

¹ Pentru oraşele vechi ruseşti vezi şi M. N. Tihomirov, *Древнерусские города, Москва, 1946*.

tuate în ultimii ani în Moldova¹, ca și săpăturile arheologice mai ales de la Hlincea² au adus în discuția specialiștilor așezările feudale de tip rural din Moldova, iar cercetările mai recente au contribuit la identificarea unor așezări întărite de tipul horodiștilor³. În momentul de față cercetarea sistematică și cartarea acestor așezări stă în atenția arheologilor din Moldova. Petele albe existente pe harta așezărilor din Moldova din mileniul I e.n. și din prima jumătate a mileniului II e.n. se datoresc faptului că regiunile respective n-au fost încă suficient cercetate, recunoașterile arheologice fiind făcute mai ales în cimpia moldovenească și pe Podișul central moldovenesc.

În ceea ce privește harta întocmită de A. V. Uspenskaia și M. V. Fehner, ar fi fost poate necesar ca autorii să încerce unele comparații cu hărți mai vechi privind așezările urbane și rurale din Rusia premongolă. Chiar

dacă ne referim numai la harta folosită de Musin-Pușkin în 1794 și ne putem da seama de importanța unor astfel de comparații, deoarece ele ne dau posibilitatea să cunoaștem în ce măsură s-au dezvoltat cercetările de geografie istorică în ultima vreme în U.R.S.S. ⁴.

V. P. Levașeva consacră cercetarea sa agriculturii în genere, căutând să prezinte pe baza materialului arheologic și a interpretării izvoarelor scrise stadiul cultivării pământului și al creșterii vitelor în satul rus în perioada premongolă. Bazându-se pe o bogată literatură arheologică și istorică, autoarea subliniază de la început că agricultura bazată pe plugărit a constituit pentru tot teritoriul Rusiei în secolele X—XIII baza întregii economii, iar sistemele de agricultură au trecut treptat de la defrișare, prin arderea pădurilor, la aratul ogorului, și astfel la începutul mileniului II e.n. aproape toate teritoriile rusești cunoșteau agricultura bazată pe aratul ogorului după sistemul bienal sau trienal (p. 20, 21—22).

Capitolele privind cultura pământului (p. 20—76) — în care se cercetează uneltele de prelucrare a pământului, culturile cerealiere, și uneltele de recoltare — creșterea vitelor (p. 76—93) și producția agricolă, (p. 93—105) sînt cercetate pe baza unui bogat material arheologic, care a permis autoarei să tragă unele concluzii privind tipologia și evoluția uneltelor și să facă o clasificare a lor, ajutându-se și de unele paralelisme etnografice. În ceea ce privește agricultura, concluziile autoarei sînt următoarele:

- 1) La baza economiei Rusiei premongole a stat economia agrară, avînd ca ramură principală cultivarea pământului atît în regiunea de silvostepă cît și în regiunea de pădure.
- 2) Tipurile de unelte agricole și varietatea

⁴ V. K. Iașunski, în lucrarea sa *Историческая география*, Moscova, 1955, în anexa cu hărțile respective reproduce și harta Rusiei premongolice alcătuită pe baza izvoarelor scrise, pe care a folosit-o Musin-Pușkin în studiul său *Историческое исследование о местоположении древнего Российского Таматараканского княжества*, apărut în 1794.

¹ N. Zaharia, *Recunoașteri arheologice executate de colectivul Muzeului din Iași, în anul 1953, în cuprinsul Moldovei*, în SCIV 1—2, VI, 1955, p. 287 și urm.; Idem, *Cercetările de suprafață efectuate în Moldova în cursul anului 1954*, în SCIV, 3—4, VI, 1955, p. 897 și urm.; M. Petrescu-Dîmbovița, E. Bold și M. Dinu, *Cercetări arheologice în Podișul Central Moldovenesc. În Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași (seria nouă) (Științe Sociale)*, secțiunea III, t. I, 1—2, 1955, p. 1 și urm.; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Cercetări arheologice în orașul Iași și împrejurimi*, în SCȘ Iași, VII, 2, 1956, p. 1 și urm.

² M. Petrescu-Dîmbovița, *Șantierul arheologic Hlincea-Iași*, în SCIV, 1—2, IV, 1953; vezi SCIV, 1—2, V, 1954, SCIV, 3—4 VI, 1955; Idem, *Rezultatele ultimelor cercetări ale arheologilor sovietici cu privire la așezările de tip Roman-Borșevo și importanța lor pentru arheologia R.P.R.*, în SCIV, 3—4, V, 1954, p. 589 și urm.; Idem, *Données archéologiques relatives aux établissements slaves de l'époque ancienne en Moldavie*, în *Stovenská Archeologia*, I, (în manuscris).

³ În ultimii ani cercetările arheologice de teren din Moldova au dat la iveală un număr redus de așezări întărite de tipul horodiștilor, cum sînt cele de la Cotnar, Moșna, Mogoșești și altele. (Cf. Emilia Zaharia, *Recunoașteri arheologice în Moldova 1955—1957* (în manuscris).

cerealelor cultivate au permis să se stabilească existența în epoca cercetată a sistemului de două și trei ogoare ca sistem agricol dominant, fără să fi încetat defrișările în regiunea pădurilor. 3) Analiza uneltelor agricole din secolele X—XIII a arătat că folosirea plugului primitiv de lemn cu brăzdar de fier (soha) nu constituie o dovadă a înapoierii agricole a regiunilor rusești și că evoluția acestui plug constituie o evoluție normală în dezvoltarea tehnicii agriculturii pe teritoriul studiat. Totodată se face dovada că pe întregul teritoriu al vechii Rusii cu toată varietatea de tipuri locale, topoarele și secerile au aproape pretutindeni aceeași formă, iar tipurile de topoare și seceri care s-au impus în secolele X—XI sînt foarte apropiate prin calitățile lor de cele contemporane. 4) Creșterea vitelor s-a dezvoltat în legătură cu agricultura, iar dezvoltarea agriculturii bazată pe arătură a dus la creșterea rolului calului ca animal de tracțiune. Datele arheologice au permis să se stabilească că populația începe să întrețină vitele în staul, iar izvoarele scrise dovedesc că ea asigură cu furaje întreținerea vitelor în timpul iernii; studiul materialului osteologic dovedește existența diferitelor varietăți de cai și vite cornute mari. 5) Principala producție a agriculturii în epoca studiată o formează cerealele, dar o importantă producție o dă și grădinaritul. Culturile textile și oleaginoase dădeau importante cantități de materie primă. Alături de producția cerealieră exista și producția de carne, lapte și produse lactate furnizate de creșterea vitelor, iar pentru îmbrăcăminte se foloseau lna, pieile și blănurile, acestea din urmă mai mult de populația orășenească. Conform indicațiilor documentare, majoritatea acestor produse mergeau în patrimoniul feudaților sub forma zecuielilor, populația sătească fiind deposedată în felul acesta de o parte din bunurile sale. 6) Calamitățile și anii secetoși, precum și războaiele, distrugeau atât recoltele cît și vitele. Se presupune totuși că în anii normali recoltele erau mari, căci altfel agricultura n-ar fi putut sta

la baza economiei și țara n-ar fi putut atinge nivelul cultural pe care l-a cunoscut Rusia în secolele X—XIII.

D. A. Malm studiază meșteșugurile sătești din vechea Rusie și concluziile la care ajunge privind vînatul, pescuitul și albinăritul (p. 106—138) completează binecunoscuta lucrare a lui B. A. Ribakov, *Meseriile în vechea Rusie*. Autorul arată clar că acestea sînt în fond ocupații auxiliare ale țaranului, și au jucat un rol important în economia Rusiei, întrucît produsele lor ajungeau nu numai pe piața internă, ci și pe cea externă. În legătură cu aceasta se știe că principalele articole de export ale Rusiei premongole au fost lănușurile, ceara și mierea. Poienile și luncile au fost folosite de țărani pentru practicarea celor trei îndeletniciri mai sus-amintite, deoarece aici puteau să-și dezvolte prisăcile, să vîneze și să pescuiască. Din cauza obligațiilor feudale, țăranii au fost însă mereu deposedați de o bună parte din produsele respective. Studiul lui D. A. Malm este important și sub aspectul folosirii materialului arheologic, deoarece o serie de unelte și arme descoperite în săpături sînt cercetate de autor în funcție de copul pe care l-au avut în legătură cu practicarea vînatului, pescuitului și albinăritului.

Culegerea este însoțită de o planșă care cuprinde evoluția secerilor metalice începînd din secolele XI—VIII î.e.n. pînă în secolul XIV e.n. și comparația lor cu secerile actuale. De asemenea se dau și hărțile căilor comerciale, a pădurilor și mlaștinilor, a descoperirilor de unelte agricole și a solurilor teritoriilor unde s-au descoperit aceste unelte agricole.

Toate studiile din culegerea recenzată reprezintă, prin bogăția informațiilor istorice și arheologice, ca și prin generalizări o importantă contribuție la cunoașterea începuturilor eudalismului în U.R.S.S., care ajută și pe cercetătorii noștri la rezolvarea unor probleme privind așezările rurale de la începutul eudalismului în R.P.R.

Alexandru Androic